PRIPOVIJESTI
IZ
BOSANSKOGA ŽIVOTA.

Napisali
OSMAN AZIZ.

Na svijet izdalo
DRUŠTVO SV. JERONIMA.

U ZAGREBU.
Tisak Dioničke tiskare.
1898.

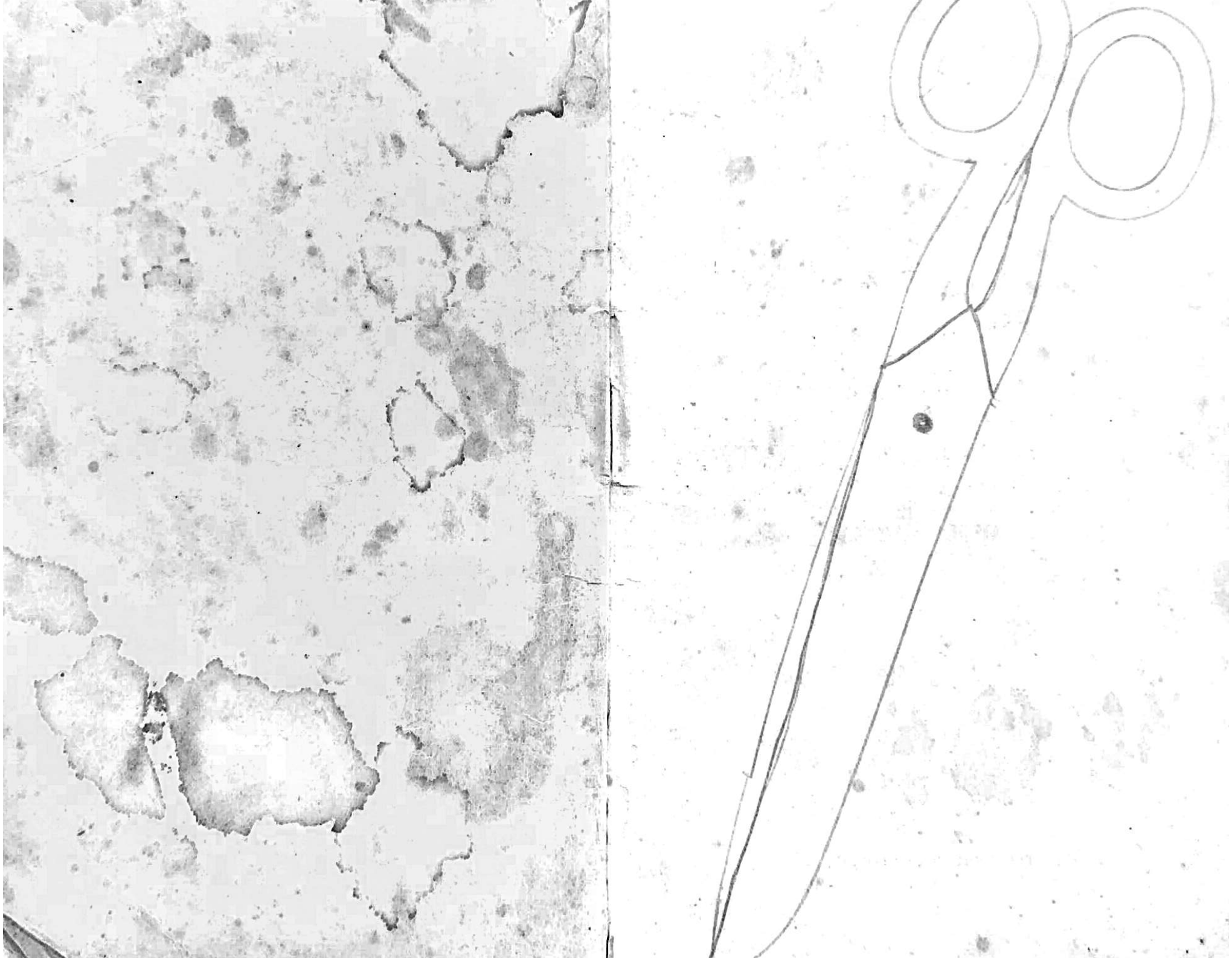

PUČKA KNJIŽNICA

IZDAVANA

DRUŠTVOM SVETOJERONIMSKIM.

KNJIGA CX.

PRIPOVIJESTI
IZ
BOSANSKOGA ŽIVOTA.

OD

OSMAN-AZIZA.

ZAGREB.
TISAK DIONIČKE TISKARE.
1898.

PRIPOVIJESTI
IZ
BOSANSKOGA ŽIVOTA.

NAPISALI

OSMAN AZIZ.

NA SVIJET IZDALO
DRUŠTVO SV. JERONIMA.

ZAGREB.
TISAK DIONIČKE TISKARE.
1898.

Trule dubine.

I.

Bio ljetni dan po podnevu. Sunce pripecalo s nebeske visine i činilo se, kao da iz neba i zemlje, iz drvlja i kamenja udara strahovita vrućina, koja pali sve, što je još svježe i zeleno. I više je od mjesec dana, što u Mostaru nije kiša pala. Sva se trava posušila, lišće obavehlo i pokunjilo se, kao da je vrućom vodom opareno. Svatko se sklonuo u hlad i malo je koga bilo vidjeti po ulicama; samo bi ovda onda prolangarao koji sjenar na svomu konju, vraćajući se iz varoša, gdje je u age ili pod najam sijeno stovario, pa hrli prama Čatića Česmi, gdje će da se odmori i hladnom vodom zapljusne.

Nas nekoliko sjedilo u Balniovcu na drvenim klupama pod starodrevnim velikim orahom kraj vode. Stoljetni stari orah spustio iznad nas svoje krošnjate i guste grane, a izpod nas se polagano, tiho i lijeno vukla gotovo presahla Radobolja. I njoj kao da se je život od vrućine umorio, razlijenio, kao i onim sitnim ribicama, koje su se u prikrajku motale i bacale. Sparina bije, a blještavilo sunca bode u oči. Kahvedžija Maho poškropio tlo izpred nas, dok je pred nama na stol metnuo bocu vode hladne Česme. Jedan snimio i bijelu kapu — svinuo bili uljećeni* — i onako po obrijanoj glavi metao rupce mokre, dok su se druga dvojica igrala karte. Što od igre, što od vrućine obadva su bila u znoju, ali kako su se zaigrala, nijedan nije ništa osjećao, da znoj peče.

* To znači: biti u samoj košulji bez gornje haljine.

Inače mi ostali medjusobno smo zijevali i tako razgovarali. Nu baš bi trebalo još i to, da se na takoj sparini ide čovjek mučiti i govoriti! A po gotovo još misliti — ta i onako, kad se kod nas misli? Oči su u svakoga, rekao bi, sumrtve bile, lijeno se okretale, kao što se je i tijelo lijeno držalo na klupama, dok se nismo ponaslonili svaki ledjima, o rešetke na londži. Tek kad kad, prodje li tko, okrenuo bi se koji od nas — kao na izmjenice u ime svih ostalih, da ne bude mnogo muke — i poglednuo tko prolazi cestom. Kad bi bilo što zanimivije i vrednije vidjeti, valjalo je sve upozoriti, da se tako bratski zabavljamo.

— Uh, vidi ga, što je zadimio!

Mi svi oči na cestu — a to njom prolazi kiridžija'; pred sobom tjera konja, a on sam za njim u prahu, koji se diže konju ispod kopita, padajući seljaku po znojnom licu, po već požutjeloj košulji od botane (od platna), dok je on prebacio štap preko ramena, a štapu preko krajeva lijeno ruke objesio. Sad opet provrvlja kakvo magare, nogatajući se od muha, koje su mu valjda objesna i besposlena dječurlija podbacila. I onda opet mirno, nitko da se pokaže.

Ponovno mi upadnemo u ono dosadno, mrtvo odmaranje, koje od čovjeka ne traži ništa do li lijeno tijelo.

— Hik, boja! — odvaži se jedan pojače viknuti iz londže, da tako po običaju podraži omladju ciganku crna lica i vlasi, crnih kao ugljen očiju, u crvenim, trošnim dimijama, bosu, koja je sva zaprašena s torbom preko ramena prelazila preko malenoga drvenoga mosta. Kao u odgovor ciganka nešto otresito izmrmlja, zabaci čup znojne kose za uho i zapraši dalje.

Napokon se i onoj dvojici dodijalo tavle igrati; oturili je od sebe, razgalatali prsa i glavama se oslonili o rešetke. Svi smo se blaženo odmarali, dok nas Alija, koji je gledao licem niz novu cestu, ne pomete.

— Ožež', glibane — je li ti studeno?

Uz cestu je išao prama nama čovjek visoka uzrasta, dugoljasta, opaljena lica, dugih crvenih brkova, očiju izbuljenih i na pola krvavih. Odijelo mu odrpano, zakrpano i nezakrpano, do iznad koljena bijelo od silne prašine. O ramenima je nosio ljestve, u ruci limeni ibrik (vrč) petrolja, o kojemu je visjela stara frča (kefa, četka) i zamazana krpetina. Alija mu se još jednom javi, kad je bio mimo nas — on izvali i prevali očima, pa jednako dalje.

Mi mu se nasmijasmo, a onda kako tko poče natezati tavlu.

— Bacite tavlu, eto Derviš-age! — iznenada iza nas viknu kahvedžija Maho.

Poturismo tavlu, da se ne vidi, a i Hajdar se požuri, da navuče kapu. Svi se uozbiljismo i pred Derviš-agom skočismo na noge.

— Sjed'te, djeco, sjed'te! — mahnu Derviš-aga rukom. — Imate li vrućine? — odmah nastavi pitati i blago i milo.

Mi smo udilj stajali na nogama, dok nam on nije rekao i dva i tri puta, da sjednemo — jer je u nas običaj, da mladji ne smije sjesti, dok mu stariji ne zapovjedi.

Derviš-aga je stanovao kod Balinovca i uviek je poslije ručka, pošto se malo ispavao, dolazio tamo, da popije crnu kahvu.

— Ne mogu staru mučiti, da po ovoj vrućini loži vazda vatru! — govorio je Derviš-aga, kad bi ga tko upitao, što po toj vrućini izlazi.

Derviš-aga Kajanija bio je čovjek u sedamdesetim godinama, bijele brade i glave, lica ponešto narovana, ali još uvijek mila i rekao bi svježa, kako se kod nas veli: bio je nurli lica. Lijepo je bilo vidjeti Derviš-agu: sijed kao ovca, brada duga i gusta, čelo vedro i visoko,

oko bistro i oštro, guste se obrve nadvile nad oči, kroz koje je starac blago i mirno gledao. Stas mu je bio visok i pored sve visoke starosti još uvijek ispravan. Bog i duša s glave do pete čovjek staroga kova, ali i čovjek pametan, bistra duha, dosta iskusan, da svijet motri s njegove prave, naravne strane. Bio je nekada više godina član idare medžlisa (prisjednik kod kotarskog ureda), pa ga sve poznavalo, cijeli ga grad štovao. Još za osmanlijske vlade u svim važnim pitanjima dolazili su k njemu i pitali ga za savjet, koliko gradjani, toliko i Osmanlije.

Mi smo ga se mladji vrlo bojali — al ne za to, jer nas je karao ili rad šta drugoga, već jer smo ga mnogo štovali. Kad bismo mi pošli u ašikovanje na Lolića vir, ako bi Derviš-aga bio pred svojim vratima, svi bismo se vratili natrag, samo da ispred njega ne prodjemo. Tako smo se od njega nekako stidjeli. On je to znao — i u petak ga nikada nije bilo pred vratima.

Tu sad sio kod nas u londži, razapeo ječermu na prsima, snimio ahmediju, i tako u bijeloj kapi sjedio i kahvu ispijao. Starac nije pušio, već kao od zabave uvijek je u ruci tespih (brojanica, čislo) premetao.

— A, djeco, vruće? — upitao bi nas. — Jest, jest, dina mi, baš vruće. Neka, neka. — — Već meni staru — a lako vama mladim! Dok sam ja bio mlad — — — kao da požali za tom dobom.

A nama baš nije palo na pamet, da li što ta doba valja, jer nas je vrućina i dosada strahovito umarala.

— E, dok sam ja mlad bio! — opetova Derviš-aga.

Gledasmo ga svi. Kad on tako počne, to hoće reći, da će nam — kako je to lijepa mana svih staraca — štogodj pripovijedati iz svojih doživljaja.

I zbilja — polagano, na prekidce i na odlomke pripovijedao nam je on, što je sve doživio, o ljudima, poznatim, koje je kada vidio, i o svemu i svačemu. Nekad

bi se gdjekoji od nas htio uplesti u njegovo pripovijedanje, nu mi ga odmah kriomce opomeni i pritisni, da ne bi što zabrazdio.

Valja istinu reći — starac nam je donio lijepu zabavu. Dok smo se mi prije skanjivali i usta otvoriti, on tihano i lagacko pripovijeda, kao da jagode, kao da biser niže. Riječ mu tekla kao blaga, plodna kišica u proljeću.

II.

Derviš-aga je s nama dugo ostao u razgovoru i gotovo ne opazismo, kako je počela vrućina jenjavati. Od velikoga poštovanja prama Derviš-agi nismo se mogli ogledati koje kuda, već ga pomno slušasmo. Tek kad nas on upozori, pogledasmo preko drvenoga mosta.

Onaj crveni, odrpani čovjek s ljestvama opet se vratio, čistio na ljestvama svjetiljku i nalijevao u nju petrolje.

— Vidite li ga? — pokaza Derviš-aga ozbiljno, smrknuta lica.

Bijasmo taj čas svi ušutili. Derviš-aga kano da je htio šutnjom učiniti što dublji utisak, a mi, jer nismo imali što reći. Onoga smo čovjeka poznavali, i nismo na njemu ništa našli, što bi bilo tako osobito, da čovjeka zanima.

U brzo onaj uredi svjetiljku, ljestve preko ramena, pa ostale stvari u ruke i krenu preko mosta. Ravno zakrenu u Balinovac.

Sve nas lijepo pozdravi, pak sjede na klupu, viknuv kahvu.

— Jesi li se umorio, Salih? javi mu se Derviš-aga iz londže.

— A pomalo, aga efendija! — odvrati Salih i nastavi uz dim srkati kahvu. — Evo malo da se odmorim!

I zbilja, Salih nije puno sjedio. Brzo se je digao i otišao.

. . . .

Derviš-aga je još dosta za njim kao ispod oka gledao a kad je Salih bio podaleko odmaknuo, starac podiže glavu i uzdahnu:

— Pusta li vremena! Eno, šta ga vidite — a da znate, kakav je bio! Još se dobro spominjem, kad je kao dijete svako pred podne prolazio s dva kavaza (vojnik lični) kroz čaršiju, ocu na Saraje, od kuda bi se o podne vraćao s ocem. Otac bi ga metnuo preda se na sedlo, a kavazi za njima, i kud bi god prolazili, svijet bi ispred njih na noge ustajao. Cijela Hercegovina, i Turčin i Vlah bojali su se njegova oca. Pamtim, kao da je danas bilo, kad je isti onaj Salih ovuda kao momak sav u srmi (srebru) i svili prolazio sa svojim drugovima. . . .

I Derviš-aga nam poče pripovijedati sve potanko, što je znao o Salihu. Mi smo rado slušali te pripovijesti iz minulih vremena, koje možemo samo zamišljati, ali doživjeti ne. To je vrijeme pjesme i tamburanja, veselja i obijesti, kad no je momak svojoj djevojci sav u srmi i zlatu na bijeloj tankonogoj bedeviji išao pod prozore — a tih vremena danas više nema. Prestao sjaj, nestalo staroga veselja, koje se još spominje, pronosi od usta do usta kao odjeci daleke lijepe pjesme.

— Gledajte ga! — pokazivao nam je Derviš-aga za Salihom.

A mi smo gledali — i nismo mogli u sklad dovesti zanosne ljepote izmaklih vremena sa Salihom. Zar je on mogao biti onakov, kakva smo ga čuli pripovijedati, da je bio? Nu ono, što smo o njemu već prvo bili čuli, pa što nam je sada počeo Derviš-aga kazivati i zbilja nas je uvjerilo, da je Salih nekad bio drugi čovjek. Bilo pa prošlo — — i što ga sada ovakova vidjamo, ne učini nam se nikakvim neobičnim čudom. Kano da je to bilo naravno, za nas sve jedno. . . . .

III.

Kako je Salih bio iz jake kuće, pa kako mu je otac mogao drmati, to mu je radi očeva hatura (volja) a i radi njegove pune kese svaki jaran (drug) u oči gledao. Sto je Salih rekao, onako je moralo biti. Svaki mu je govorio, da bi za njega i u vatru i u vodu. Baš kao i danas . . .

Tako nitko kao Salih: dosta para, dosta jarana, a otac mu pod glavom, na koga cijela Hercegovina gleda. Ni promjene, koje su uslijedile dolaskom askera (vojnik) i Omerpaše, na nj nisu ništa djelovale. On osta isti — udaraj od mehane (krčma) do mehane, pjevajući i puškarajući. Činilo mu se, da nikad toga nestati ne će — ali novac je kao rosa na travi; brzo ga nestane, ako trošiš a ne kupiš. Tako bilo i Salihu. Po očevoj smrti dvije tri godine nestalo gotovine — nu tu su još kmeti i livade, a Salih udri po tomu. Svake godine po tri četiri kmeta manje. Očevi prijatelji nastojali, da ga od toga odvrate, da ne prodaje svoga imanja. Sve uzalud. Radje je Salih slušao svoje strasti, svoje jarane, dok je mrko gledao one, koji su ga navraćali, da se primiri i oči otvori. Malo po malo on spao na tanke grane.

— Salko, daj se oženi, Salko! — govorili su mu stariji očevi prijatelji.

Mislili su, ako se oženi, okanit će se svega, pak prijatelji na nj pritisnuli — i nagovorili ga.

Na to su ga lako mogli nagovoriti — da je na što drugo, ne bi. Salihu palo na pamet, da je negdje vidio mladu kao kap djevojku, koja mu se je veoma svidjela. Zdrava, puna, bijela, a od staroga roda.

— Taman, i pravo je! — odluči on u sebi.

Ramazan* je bio, a ljeti. Lijepo doba, najbolje vrijeme; vrući dani, vedre noći sve se zelenilom okitilo.

---

* Jednomjesečni post.

A one noći — gdje ih je ljepših? Onda sve oživi, sve odjekuje od pjesme, svirke i veselja, kad naslade preključavaju, kad se bezbrizi priključi pomama. Zelene bašće i kahve po njima, mehane, ulice, tavani i hajati (predsoblje) — to je sve živo i bučno, sve puno radosti, neke obijesti.

Širokom ulicom pred pola noći prolazilo oveće društvo vesele momčadije, zagledjujući se sad u ove, sad u one prozore, podcikujući, pjevajući hrapavih grla, loveći se i naganjajući. Uljećenim bezni (tanka tkanina) i svileni široki rukavi košulja pripeti o ramena isto se napuhivali i mahali u onom bijesu, u onoj trki. Dok jedan za njima malo zaostao, naslonio se na haremski nizki zid, jer mu glava malo otežčala — a teška je žežena rakija. Otpočinuo i još je bio toliko pri sebi, da je otišao pod česmu, da skvasi glavu.

— Aha! — s nasladjivanjem je govorio — kao da sam se preporodio!

I bilo mu je laglje, odmah je odahnuo i popostao malo, tarući obrijanu glavu, preko koje mu je prelazio tihi noćni vjetrić, razgaliv prema njemu i snažne grudi. A onda ravno krenuo dalje, omahujući široko oko sebe rukama.

Mjesec se šetao nebom, iznad zova, košćela i kupina, bacajući za njima sjenu, koja je padala preko ulice. Gdje nije sjene bilo, vidno kao o danu.

Ostala družina već izmakla pred njim, a on ostao sam, povlačeći se polagano i teško uz haremski zid, (od groblja) koji je s vrha bio raskidan i razvaljen. Nekada je morao biti prilično visok, nu sad jedva čovjeku i do pasa — upravo da može na nj lako i bez napora sjesti.

Iz harema se čuli glasovi cvrčkanja i osamljeni glasovi ptica, a iz suprotnih kuća razlijegalo se pjevanje, da se prekine, pa opet nastavi. Preko harema od vode strujio ugodan vjetrić i rashladjujući zadah upravo ondje, gdje su se zove rastavile i ostavile čist prostor.

— Aha, ovo lijepo hladi! — reče on i nasloni se opet na zid.

Onda se nakon nekoliko časaka okrene i sjedne na zid, prebaciv jednu nogu preko koljena, a drugom udarajući o zid.

Tako se je bio okrenuo, da mu je mjesečina lice posve obasjala. Činilo se, da je prikladan i lijep momak. U stasu se vidjelo, da je, kao što se veli, kao gora, a prama mjesečini se dobro prikazivale crte pravilna, malko omršava lica, koje su kitili lijepi, plavi brkovi.

Uzeo pod glas popijevati nekakvu pjesmu, zureći u prozore suprotne kuće, koja se je pred njim prama haremu dizala. Na cijelom onom velikom zidu, koji je gledao na ulicu, bila su u svemu dva prozora, dočim je sa strane, preko avlijskih vrata dopirao žamor, rekao bi s tavana, gdje su se žene sastale na zabavu i razgovor.

Kao od zabave poče otkidati sa zida male kamenčiće iz klačarde i njima se bacati u prozore. Obično je sve dobro pogadjao, te bi lupilo sad o jedan, sad o drugi prozor.

Nije dugo potrajalo, i kroz jedan se prozor vidjelo, gdje se za njim netko miče, čuvajući se, da ne izidje posvema, da ga mjesečina ne oda.

— Cs! — pisnu napokon tanki piskut s prozora.

— Jesi li ti?

— Jesam. A što si tu sio?

On sidje s duvara i stade pod pendžer.

— Vjere ti, Salko, kad si došao?

— Davno — pak te ovdje čekam.

— Baš mene! — nasmija se djevojka.

— Nikoga već tebe.

— Šala!

— Nije, već me ljubav mori za tobom!

Salko se je tu zanjihao, metnuo ruku na prsa, uzdahnuo i nije se moglo ništa opaziti, da ga rakija mori.

— Šta radiš ti tamo?

— Ništa — sastalo se žena, pa sjele.

— I ti s njima?

— Ja šta ću?

— Ali ne možeš . . .

— Ph . . .

— Vidiš — a da si sa mnom, onda bi bila zadovoljna.

— Tko zna! — nasmija se djevojka.

— Nemoj, Zejno, tako! — opet Salko uzdahnu, a taj uzdah kao da je tako bio jak i silan, da ga je pomakao s mjesta i njim zanjihao, kao što vjetar zanjiše trstikom.

— Ne gradi se preda mnom . . .

— Kad te ljubim, bôna . . . Draga si mi, kao oči u glavi.

— Iskopaj ih . . .

— Nemaš srca, već me mučiš.

— Puste muke!

— Znaš šta? — trgnu Salko glavom i učini, da ispravno stoji.

— Šta?

— Ja se ženim.

— Ti? — otegnuto i začudjeno upita djevojka.

— Jest, ja! Ženim se — znaš, naumio sam da se ženim.

— Ah, tako!

— Vrijeme mi je . . . kaži mi, gdje bih birao?

Djevojka ne odgovori.

— Čuješ li! — prekinu momak šutnju. — Ja tebe volim — — pak bi li ti htjela za me poći?

Djevojka se odmaknu malo od prozora, podboči se rukom o zid u prozoru, a niz ruku joj opuznu rukav svilene košulje, izpod koga sinu puna, debela ruka.

— Hoćeš li?

— Hoću! — odvrati Zejna.

Mjesec se još šetao nebom, još su se razlijegale pjesme, još se je čuo žamor iz rasvijetljenih kuća. Momak i djevojka još ostadoše na razgovoru pri mjesečini, dogovarajući se o onom, što netom utanačiše. Salko se namještao, kako će bolje i čvršće stajati, a Zejna se golim laktom oslonila o demire,* pritiskujući dlanom pune, jedre grudi, preko kojih se je prevukla i prama bijelom vratu raširivala tanka košulja.

IV.

Zejna se počela spremati. Šije, veze, da nikada ne stane. U komšiluku su odmah opazili, da nešto mora biti. Jer svi su poznavali Zejnu i njezinu živahnu narav. Bog sam znade, koliko bi puta ona danom prešla preko svih bašća i tako otišla svojim znanicama i jaranicama. Sada ona toga ne čini, već se smirila kod kuće, pak nju pohode njezine drugarice.

— Što ti je, bôna Zejno, pak te nema u mene?

— Nemam, seko, kada . . . vidiš, nametnulo se posla.

— I još nešto — znam ja!

— Pa kad hoćeš da znaš — eto, istina je.

— Sa Salkom?

— Jest!

— Uh, kugo! — obijesno se nasmija Zejnina prijateljica i uštinu ju o kuk, što je jače mogla.

Zejna se ispravi od boli — ali se je smijala, i djevojke se uhvatiše na oko kao od zbilje, pa onako škakljući i rvajući se ogrljene, povaljaše se po ćilimu.

---

* Gvozdena priječka na prozoru.

— Blago tebi! — reče joj ona zavidna oka.

— Eh, svakom svoje vrijeme.

— Svoje vrijeme —

— Pa i tebi će doći!

— Kad te tvoj Salko ovako ogrli —

— Ne stišti! nasmija se Zejna i poče se braniti rukom.

Zejni je i majka pomagala. Valjalo je još nešto brzo prirediti. Sve je već od davna bilo spravno, ama samo još malo ruhu primetnuti, a kratko je vrijeme; momak je jako pred bajram* djevojci kazao, da će je voditi, a odmah po bajramu u prvi petak bit će gjerdek (dan poslije vjenčanja). Majka se radovala, što je dočekala, da se kći udaje, a otac, kao ozbiljan čovjek, tim si nije mnogo razbijao glave. Svakako to nisu muški poslovi.

I Salko se zaposlio. Nešto priprodaj, nešto kupi; a majka mu kod kuće redi i uredjuje.

— Tako — neka mi se sin namiri!

Zejnina majka se je ipak, brinući se za svoju kćer, raspitala, kako sada Salko stoji. Njezina Zejna jest od sirotne kuće, ali je od soja (ugledna roda), a negdje je čula, da sada Salko nema, kako je prije imao. Propitivala je ona, da se ni ne opazi, kroz deveta usta i slušala na svoje uši. To žene znadu.

— Lijepo živi — donio joj glas vijest — baš lijepo. Ima svoju kuću, ima nešto vinograda i druge zemlje — a eno, vazda se nosi, kao jedan po jedan. Ništa mu ne manjka, već upravo ono, što je sada skastio (odlučio) da se oženi. Malo je još pomaman, kao mlad, pa pobijesni — nu žena će ga dotjerati.

— A Zejnina svekrva — Salkina mati?

— Dobra starica — ništa ti bolja. Bit će joj s njom

* Muh. svetac na koncu ramazana.

kao i s tobom. Stara je dobre naravi, voljet će svoju nevjestu, jer i sama jedva očekuje, da joj se oženi sin jedinac.

— Sa srećom im bilo! — poželi u sebi Zejnina mati.

Nu glavno je, da je Zejna bila radosna i vesela, što se udaje. U svojoj kući osjeća se već kao gostom, koji je došao na nekoliko dana, pa da opet ode. Jedva čeka čas, kad će biti žena svomu Salki. Da, svomu Salki, jer ju je on prvi isprosio. Doduše, Salko nije bio njezin prvi dragi, a niti jedini momak, s kim je razgovarala — ali on je prvi došao, a tko prvi djevojci, onoga i djevojka.

V.

Salki čestitaju njegovi drugovi, kad se je oženio, te bockaju one momke, koji su dolazili Zejni pred vrata, dok je djevovala.

Nitko radosniji i veseliji nego li Zejna hanuma (gospoja). Što od davna i davna nije, Salkine kuće odzvanjaju od pjevanja i glasna vesela razgovora, koji odzvanja, kad Zejna razgovara sa svojom svekrvom i sa prijama, koje joj dodju u pohode.

Salko se prvih dana po više zabavljao doma, gdje ga je uza se privezivala mlada žena, nu poslije malo po malo znao bi opet otići medju svoje drugove i jarane, s kojima je momaštvo sproveo i svašta zajedno doživio. Uza sve to on je bio brižan čovjek, sam donosio stvari iz čaršije, kupovao što treba i zabavljao se sa svojom ženom, koja bi ga dočekala veselo i radosno. Nikad je nije zvao drugačije nego „Zejno moja“, a ona njega „lipi Salko“.

Na jednom se Salkina mati poče kao iz daleka tužiti Salki, da joj nevjesta nije baš poslušna, da ne radi

dobro i da ne sluša. Zejna je malo po malo počela uvidjati, kako se njezina svekrva drži drugačije nego u početku, pak bi otišla svojoj materi i tužila joj se, a onda kasnije i samomu Salki. A valja znati, da je Salkina mati postala čudne naravi, otkako gleda, kako u kući svega biva manje.

— Tko će vam udovoljiti i nagoditi! — reče Salko i ode medju svoje drugove.

Opet je nastavio onako, kako je kao momak počeo. Pjeva, veseli se, ide u ašikovanje, pije rakiju, mastiku (vrsta rakije) i rum.

— Uh, sagrdama (nesreće)! — pomamno bi ciknuo, kad bi u ruku uhvatio bocu ruma, a ciknuo bi i vrisnuo upravo onako, kao kad vrisne, kad se pokaže iza vrata lijepa djevojka.

Prolaze dani veselo, bezbrižno, a njegovi mu drugovi vele, da se je njemu lako veseliti, kad ga još doma čeka mlada žena — a oni toga nemaju.

— Hajdemo sada djevojkama! — nabacio bi tkogod u družini.

— Hajdemo, pa šta, hajdemo!

— Ja ne ću!

— Što bô, Salko!

— Pa ja sam oženjen.

— Ha, ha, ha! — Ne luduj — oženjen! Hajde s nama! — spopadnuli bi ga oni i povukli za sobom u ašikovanje.

A kad nakon pjesme i veselja, ašikovanja i tamburanja dodje doma, ulove ga sad mati sad žena, tužeći se jedna na drugu. Salki glava teška, pa ne može slušati. Iskosi se na mater, obori se na Zejnu.

Zejna isprva ušuti, nu kad se to počelo ponavljati, poče i ona njemu odgovarati.

— Zar ti smiješ meni da odgovaraš? — zabijelio bi Salko na nju očima, pak se smrknuo i skočio na noge.

On je bio jak, pak je Zejna uviek iznosila modrice i previjala se od njih.

Nu o tom nije nikomu ništa kazivala, jer se je stidjela. Šta bi rekle njezine drugarice?

Ni materi se nije otkrivala, već je šutila i grizla se, čekajući, što Bog da. Ta valjda će se i Salko jednom dozvati pameti.

I pola je godine prošlo, što zadružno živu. Zejna udarila na hiljadu jada, trpeći svašta od Salke. Koliko zna i može, i ona njemu vraća milo za drago, junački se drži — dok napokon ne dodje nešto, što je cijelu stvar na kobniji put navrnulo.

Zejna izbacila dijete.

Svekrva joj, a onda i Salko uzbjesni: da je ona to hotimice učinila, da je ovaka, da je onaka. Zejna prekuhava u sebi, razmišlja o svom nesnosljivom stanju — nu ništa ne dokončava, jer je ipak čovjek za ženu i žena za čovjeka. Salko još više pije, jače doma viče i na mater i na Zejnu. Ne pravi razlike.

Jednom se sastalo žena na razgovoru, a medju njima i Zejna. Svaka govori o sebi i o svojoj kući, hvaleći se svojim stanjem, svojim čovjekom i djecom. I Zejna je slušala, kako se hanume hvale, pak i ona počela iznositi svoje hvale.

— A kakva si to, bôna? — upita ju jedna.

— Bila sam nešto slaba! — nije Zejna mogla istine da reče.

Već samo kad se je doma vraćala, obaviv se u svoju feredžu,* nešto joj je u srcu kopalo i bolilo, videći, kako se mogu njezine znanice hvaliti — a kako je njoj?

---

* Ženski ogrtač.

Kroz peču je gledala preda sobom sokak i ono malo svijeta, što je prolazilo. Vidjela je, gdje se djeca igraju, skaču sa haremskoga zida, kako se na ovom ili onom pendžeru pomaknu zarovi (zastori). Sjeti se, da je i ona djevojkom često puta izlazila na pendžer, da kroza nj viri, tko prolazi. Onda je nestrpljivo očekivala, kad će joj biti sudjeno, da se uda, čezneći za tim iz dna duše, očekujući nestrpljivo svaki petak, kad je mislila, da će joj koji momak doći na vrata. Onda je bila puna bijesa i pomame, vruće, zagrijane krvi, koja bi ju kadikad znala tako stisnuti i obeznaniti, da ne bi birala izmedju ovoga i onoga momka, za koga bi pošla — samo da se uda . . .

U to mimo nju prodje jedan pomladji momak.

— Ah on je! — začudi se tiho i trznu sobom.

Prepoznala je jednoga od onih momaka, koji su joj na vrata dolazili. Za njim se okrenu, da ga još jednom pogleda.

Tada je ozbiljno požalila, što se je udala za Salku

VI.

Jednoga lijepoga dana pod izmak zime Salko dodje kući, te reče materi i Zejni:

— Danas priredjujte štogod lijepo za sutra . . .

— A što?

— Sutra ću dovesti djevojku! — nastavljao je Salko mirno, bez ikakve neprilike.

Mati mu razrogači oči. Zejna problijedi i zinu.

Ta ju vijest ošinu kao grom iz vedra neba.

Da ju je Salko Bog zna kako mučio, tukao i što mu drago radio — ona bi to još, još mogla podnijeti. I podnosila je, koliko je mogla, ne dižući galame, već grizući u sebi svoje muke. A imala ih je i suviše. Salko svaki dan pijaniji i osorniji.

Nu ovo ne može više podnositi.

Ode u sobu, premetnu ruke preko krila, pa ni da se makne. I Salkina se mati smela, pa ni ona ništa ne radi.

— Eto vidiš, što si od sina učinila . . .

— Nisam ja, nesretnice, nego ti!

— A tko ga prvi proti komu počeo dražiti i nagovarati? Tko drugi, nego ti?

— Da si mu ti sretna, ne bi ti ovoga ni radio. . .

— Pa taman! — izjede Zejna neke riječi, kojih inače nije nikada sustezala.

— Eto vidiš, i sama veliš . . .

— Ja? Ne boj se, bôna, ne ću ti biti za vratom! — odmahnu Zejna glavom.

Odmah se diže, zaogrnu feredžom i ode svojoj materi.

— Što ti je? — kad ju mati vidje onaku.

— Nesretna ja, i kad si me dala za onu nesreću!

— Što je?

Zejna uze pripovijedati, što je bilo, kako će Salko, da se drugi put oženi.

— A na što ju dovodi? Na jad i nevolju.

Kći se istužila materi. Mati ju tješila i bijesnila, pa kći onda udarila u plač, kad je prošao prvi bijes. I mati joj zaplakala.

— Vidiš, da ne mogu više s njim ostati.

— A što misliš?

— Rastavit ću se od njega.

Mati još više udari u plač, ogrliv svoju kćer.

— Tko bi mislio, da ćeš na te jade udariti?

Medjutim je sutradan Salko sebi doveo ženu, i on je bio onako veseo i radostan, kao kad se je prvi put ženio.

Ono veče, kad je Zejna znala, da je druga na njezinu mjestu uz Salka, nije mogla usnuti cijelu noć.

Mučila se, previjala, ljutila, žalila i uzdisala — i iz bijes na Salka izrodi se u neugasivu srdžbu na njezinu suparnicu, koja je bila tako nemilosrdna, te ju je odanle potisnula. Da, potisnula! Zejna je i dalje mogla ostati tamo — ali zar da gleda, kako preko njezine glave i na njezine oči druga otimlje njezinu ljubav kod Salka?

I to ju je podbadalo, da se rastavi od Salka. Rekla je svojim ljudima, da se hoće s njim rastaviti, jer je pijanica i jer ju bije.

Pak su se i rastavili, a u komšiluku su onda Zejnu prozvali puštenicom.

Jadna Zejna od sada je živjela posve zavučeno i skromno, da se skromnije ne da ni pomisliti. Njezina i roditeljska kuća bila vrlo potrebna, a po gotovo sada, kad je opet pala ocu i materi na glavu. I sama je uvidjala svoj neugodni položaj, pak je nastojala, kako svojim ne bi bila previše na teret. U nevolji se zaboravi rod i soj — pa tako i Zejna pregnu da radi i zaradjuje, poslužujući po boljim kućama, pa to ili u kuhinji ili u kakvom bilo ženskom radu. Čitav je komšiluk govorio, da ima zlatne ruke — i uvijek su se jagmile za njom, kad bi trebalo.

Prolazili su mjeseci, a da je teško što mogla čuti o Salihu. Ona je najviše šutila i nikoga nije pitala, a drugi joj ništa i ne kazivahu. Jednom slučajno dozna, da mu je mati umrla.

Činilo se, kao da se je sprijateljila sa svojim udesom, pa kano da je zaboravila ono, što je bilo, da je zaboravila svoj odnošaj sa Salihom. I ona je zbilja bila mirna, rekao bi zadovoljna, samo naravi ne više kao nekad — onako žive i vatrene.

Ali jedan susret pomuti njezin mir — a to je bilo, kad je u jednim svatovima vidjela drugu Salkinu ženu. Nijedna joj hanuma nije bila ravna ni nošnjom, ni zlatom, ni držanjem. Kad ju vidje, prodjoše ju srsi, u srcu ju nešto

zabode, i koliko je blijeda bila, još više poblijedi. A ona, ona druga — gledala ju je iz visoka, preko ramena . . . .

Zar joj je to trebalo — taj susret, taj udarac?

VII.

U Saliha se doma živjelo onako, kako se je Salih odavna bio naučio, a i njegova druga žena snašla se u novim prilikama, te — makar da tomu prije nije bila vična — priučavala se gospodarastoj ćudi, hoteći svaku svoju drugu u svačemu pritećи. Salih-aginica hoće svega u izobilju, hoće da bude od svih najljepše odjevena. Salih-agi je to po ćeifu, pa ako je i nestalo gotovine — a on prodaj kmeta i zadovolji hanumi, da se pred kim ne zastidi. Ta nije šala — neka se zna, čija je žena.

Živjelo se raskošno, lakoumno — i nije dugo potrajalo, te je Salih ubio u glavu i zadnjega kmeta. Pića se nije mogao ostaviti, a kad posvema ogolio, nadje se u čudu: niti je gotovine, niti se ima što prodati, a valja jesti. Još je imao kuću. I nju je prodao, a kad je i to presahlo, onda se preselio u Oručluk, u malu prizemnu sobicu.

Salih, počevši padati, nije se zaustavljao. Dotle je dotjerao, da su ga se ljudi klonuli, da su ga ostavili njegovi stari jarani. Njegov život prevršio mjeru, te i njegovoj ženi bilo previše: ona se s dvoje djece povukla u svoj rod, ostavivši njega zlom udesu.

Zejna njega nije mogla nikako zaboraviti, i kad bi god što čula o njemu, zaboljelo bi ju u dnu srca. I moralo ju je boljeti, kad se sjeti nekadanjih vremena; nedavno još kad je Salih bio imućan i ipak pribran momak, kad no se je nosio kao nitko u cijelom gradu, i kako joj se je zbilja za njim oko otimalo. . . . Ono su joj bile slatke uspomene — a sada? Čovjek propalica, bez igdje išta, od koga se ljudi klone. A čula je, da ga je osta-

vila žena s djecom — i žao joj je bilo. Stara ljutnja na Salka ugasnula, a svedjer joj žive bile lijepe slike iz vremena, kad joj je Salko djevojci pod pendžer dolazio.

Slučaj je htio, da se je i još jednom srela sa Salkinom ženom. Al koja razlika izmedju one ponosne hanume, koja ju prije nije htjela gotovo ni pogledati, i one skromne žene, koja pristupi k njoj.

— Ti se ljutiš na me?

— Jok ja! — odvrati Zejna.

— Ja, šta me tako mrko gledaš?

Zejna ju pogleda, kao da joj je htjela reći, da za to, što ga je sada ostavila.

— Nemaš mi šta zavidjati.

— Sačuvaj, Bože!

— Ništa ti ne krijem, jer i sama znaš sve.

— Znam. Pa što si tako uradila?

— Prevarila sam se i kajem se.

— Eh — sudjeno je bilo.

— Da sam znala, nikada ne bih za nj pošla.

Zejna je ošinu očima.

— A ja — ja ga ne bih nikada ostavila, pa ni sada — kao ti.

Zejni padoše na um proživljene zgode, pak Salih, kakav je prije bio, i rastuži se u licu. On je njoj i tada drag bio, te ju je boljelo, slušajući o njemu svakojakih stvari, da je spao na ništa, da ga medju najgorima zapuštenijega nema — i ona ga požali kao čovjeka, jer čovjek čovjeka može bar žaliti.

A nikada joj nije moglo na um pasti, da bi mogla Salka požaliti, kad se sjeti, kako ju je odbio, prezreo njezinu ljubav. Nu ipak. — — I pogleda svoje ruke — a one sve ispucale od vode, otvrdnule od posla, dok su prije bile pune i meke, kao što je pamuk mekan. Kako li su se promijenile, kako li su lijepe bile, kad je njima

prvi put Salka ogrlila! Pak sva ona — sva je spala i omršavila. Nema u njoj one punoće, jedrih grudiju, rumenih obraza — svega je toga nestalo, da se je sama od sebe plašila, motreći se u ogledalu. Pod teretom naporna rada nestalo je onoga, što ženu poljepšava i zamamnom čini. Nije više ovo bila ona Zejna, koja djevojkom bijaše tako žive naravi.

Tako se mijenjaju vremena — a tako se izglodje i kamen, pa kako ne bi čovjek?

A Salko nije imao ni kuće ni kućišta. Noćevao je po hanovima i mehanama, a dok mu što kane na dlan, loži u rum i rakiju. Iz početka je gledao gdje poslužiivanjem što steći. Dobri ljudi ipak su ga se sjećali i davali mu. Tako ga uzeli preda se i počeli ga svjetovati, da se je i Salku upravo srce razmekšalo. Obrekao je bio, da će se odreći svakoga zla, pa da će raditi. Nadjoše mu posla — da čisti svjetiljke po gradu. Neko je vrijeme i zazbilj mirovao, nu opet se u njemu raskri ona stara narav. On poče iznova piti, odnemari svoju službu, da su ga morali otpustiti.

I opet je bio kao i prije — stvorenje krvavih očiju, komu se je licem prevukla bakrena boja. Zejna ga nikada nije imala prilike vidjeti, od kako se je s njim bila rastala, ali joj se to desilo, kad je u blizini umrla bila neka bogata kaduna. Ona je s jednoga prozora gledala, kako će mrtvaca iznijeti.

Pred kućom, gdje mrtvac bio, skupila se sila Božja sirotinje, staro i mlado, svake vrsti, čekajući, da dobije milostinju, koja se dijeli, kad tko umre. Sirotinja čekajući sadaku (milostinja) okupila se oko vrata, poredala se uz zidove, raštrkala kao u nekakvim redovima po ulici. Iz podaljega je gledalo i drugoga svijeta, koji nije čekao milostinju.

Kad izidjoše ljudi s mahramama u rukama, u kojima

su bili novci, da dijele milostinju, stotine se sirotinjskih ruku diže. A došlo ih je mnogo, jer kad tko umre, onda ih dodje i iz podaljega da dobije svoj dio.

— Meni, meni — dragi aga — efendija!

— Stani, ja sam na redu!

— Mir, mir, svi ćete dobiti!

Tako se oni dolje sporazumijevaju na sokaku, a Zejna to gleda. Na jednom se trznu, pa opet pogleda, kao da hoće bolje da razabere.

— Jeli ono on?

I gledala je u jednu rpu sirotinje na oderana, otrcana siromaha, koji je otvorenih usta ispružio ruku i čekao, dok na njega dodje red.

— Jeli ono on?

Nije mogla s one točke skinuti pogleda, već ga upilila tamo, razmatrajući i napinjući se, da bolje vidi, ne vara li se.

Drhtnu u cijelom tijelu, pa ne mogaše dulje ostati na prozoru. Odmaknu se.

A ono je bio obična sirota kao i drugi. Ni krpa na njemu nije cijela, podbuhlo lice, krvave oči, na vrhu proparan fes, kroz koji je virio perčin, bosonog — što ima na njemu, da čovjeka više dirne nego li i svaki drugi prosjak?

— Meni, meni! — vikali glasovi na ulici.

Dodje red i na onu rpu, gdje je bio onaj prosjak, onaj siromah, od koga se je Zejna tako prepala.

A kad i on dobi svoj dio, ne časeći časa, maknu se s mjesta i poleti niz ulicu.

— Stani, bolan Salko! — viknu jedan za njim — imat ćeš vremena, kad ćeš uliti u glavu.

VIII.

Nastala je ljuta i žestoka zima. Najprije udarila bura, a onda svako vrijeme. Srce puca od studeni.

Po pustim ulicama klatari se tužan i nevoljan zapušten čovjek, cvokoćući zubima od studeni, skupljajući se ledjima, savijajući prsima, u koja je zavukao crne i ispucane ruke.

Neko vrijeme verući se i kao kradući se ide uz zid, da ga ne zahvati vjetar, a onda poleti, potrči, kao da hoće da se zgrije. Gdje koga sretne, nakesi lice, objesi brkove i zagundja nešto, pružajući ruku, kao da moli milostinju. Obično ga svatko odbija.

— Nesretniče! — dobacivao bi tko za njim sažalno a i prezirno, pak onda nastavio dalje ići, ne osvrćući se.

A prosjak je išao dalje — zaklonio se gdjegodj, gdje ga vjetar bar na čas ne bi mogao zahvatiti, pa opet pošao, da traži ljude dobra srca. Tako on radi vazda i takova ga poznaju, već tek kad se namjeri na kakvu novajliju, onda dobije svoj dar, koji odmah ide zapiti. To su dobro znali oni, koji su prosjaka od prije poznavali; pak najviše, ako bi mu mislili dati kakvu milostinju, dali bi mu koji zalogaj, da izjede.

A on ni jesti nije mogao, ako ne zalije — po gotovo na ovoj crkavici.

Po cijele dane prebija se jadnik po gradu, moleći u ovoga i u onoga, a kad bi nešto mogao stisnuti u šaku, skočio bi odmah, da za to popije najžešćega špirita, koji je iz njega udarao kao plamen iz peći.

A on se je morao tako grijati, jer ljudi ni toliko smilovanja prema njemu nisu imali, da mu nisu dali gdje da prenoći, osim ako bi gdje kradom. Inače je morao noći na dvoru probavljati.

Pod večer jednoga dana izlazio on iz mehame, tetu-

rajući se, kao da ga vjetar ljulja i zanosi. Studen brije kao nikada prije, a čovjek raširio ruke, razgalatio prsa i juri naprijed, kao da ništa ne osjeća. Hvatao se mrak — i on niza stijene sišao, pa preko mosta pod pećinu, koja mračno zijeva. Daleko pod pećinom hujila je voda.

Što više noć zahvaćala, sve jača studen crkavica, da i kamen puca, a kamo li ne srce u čovjeku.

Sutra dan pod večer razgovaralo se nekoliko ljudi po čaršiji, da su našli Saliha smrznuta pod pećinom.

Nitko nije za njim požalio, i svi su ga brzo zaboravili. Samo oni, koji su to morali, na traljama iznesoše zgrčeno tijelo, nabreklo i pomodrilo kao čivit (modra galica), u kom nije više bilo nikakva znaka životu.

Zakopaše ga, a da za njim ne požališe.

Nu ipak — kad se je slučajno negdje spominjalo ime, rekoše, da se smrznuo. A tada je kapnula za njim jedna jedina suza — i to iz Zejnoga oka.

Za njim je zaplakala — puštenica.

— Luda glavo! — prekorila ju je mati.

Dvije tri godine po tomu opet smo se sastali u Balinovcu i kao za okladu isti. I Derviš-aga je bio medju nama, sve isto onako svježa duha, samo malo lakšega hoda.

Derviš-aga nam bistro i lijepo pripovijedao o promjenama, koje su nastale okupacijom, a mi smo ga slušali, — možda i za to, jer nismo imali druge zabave.

— Propadosmo, uništiše nas! veli naš svijet. A to je laž, grjehota je to i pomisliti — opruži Derviš-aga glavom i zamahnu njome. — Mi se time samo kušamo ispričavati, da opravdamo vlastite grijehe; to je naša utjeha, kojom ublažujemo strah, pred kim strepimo, omjeravajući naše stanje, pomišljavajući što nas čeka. Kolika zabluda, koliki grijeh!

U to zatutnjiše cestom teška kola, kamenjem natovarena. Svi se okrenusmo na cestu, gdje se konji znojili, tegleći kamen.

— Čije je ovo? — upita jedan od nas.

— A a — stisnu Derviš-aga obrvama, kao da se hoće nečemu domisliti. — Sve mi se čini ovo je — jest ja, eto nekakav došao i pomogao se tako, da eto gradi binu (zgradu).

Derviš-aga se zamisli.

— Spominjete li se — pogleda na nas — onoga Saliha, što je, Bog nam pomogao, što je svjetiljke čistio po gradu?

Potvrdismo, da ga se spominjemo.

— Ovaj je kamen za binu, što ju gradi onaj Švabo, gdje su bile Salihove kuće! — pak opet ušuti.

Gotovo da prečusmo to, da nas starac i opet ne priupita:

— Ta znate Saliha? Eno onaj, što no se neke zime zamrznu. A vidite, dina mi, ni meni nikako taj jadnik ne ispada iz glave. Sve jednako mislim i držim, da je on ona prava slika nas muslimana. . . . Stara dubina, koja se počela iz nutra crvati i truhnuti — samo što je još na oko kora zdrava.

— Kako to? — upita jedan od nas.

— U nas životne snage nema, jer ju zaigrasmo te sami srnemo u propast . . . Nitko nam nije kriv. — Ali da, čovjek može s raznih razloga srnuti u propast, čovjek može i časno uginuti — — ali mi pogibamo s našom sramotom, koja bi nas mogla preživjeti. Ne vidim dobro, potrajemo li ovako — — —

Starcu se zasjajiše oči, drhtnuše mu žilice na licu, na rukama.

— Zanosno nam je bilo doba junakovanja, al bolno doba padanja . . . Jest, stare smo dubine, crvljive, trule

— — mali vjetrić puhne li s koje mu drago strane, uzdrmat će tu staru dubinu, trulu i ucrvanu, a možda i posve srušiti.

— Srušiti?

— Hoće, hoće — a sve, jer smo mi tomu krivi. Taki smo vam. Na staroj dubini nema mladica, ili su čepurave i zapuštene — kao naša mladost. I Salih je takav bio — i kud se okrenete, i danas ćete naći sve samoga Saliha do Saliha. Možda da od čepuravih mladica podraste gustika, koja samo prigušuje drugo rašće, da ne raste. A da se šikarje počisti, da se mladice uporave — tegnulo bi biti i lijepe šume. Nu tko misli o tomu?

— Bit će bolje — — —

— Bolje — može biti, ali kasno. Naši nas vlastiti grijesi ubijaju — naš nerad, nehaj, mrtvilo. Svi smo Salih do Saliha. Gdje i kakva je naša mladost i uzdanica? — pogleda nas starac oštro u oči. U koga vidjeste volje za radom i nastojanjem? Mi toga nemamo — a ipak se nesretnici varamo i opsjenjujemo, da amo nešto — — —

— — — I deset je godina od tada prošlo. Malo vrijeme — ali kolike promjene? Ono se nas prijatelja koje kuda razasulo. Ni Derviš-age nije već bilo medju živima.

I mrtav padao nam je na um, on i njegove riječi. Mnogu i mnogu dubinu vjetar oborio, i već joj se ni trag ne zna; mnoga se naherila, mnogoj kora opala i ukazala se iznutra sva trulotina i crvotočina — — —

Dubine se lome i s dana u dan padaju, a ostaje *šikarje* pusto, divlje, zapušteno — — —

A to šikarje još nitko ne uze čistiti.

Iselio se.

I.

Bijela se gusta magla nadvila Sarajevom, ispreprela se izmedju kuća, da na rodjene oči jedva vidiš korak pred sobom, obavila se oko minareta, koji lijepo kite prostrani grad, koji kad se i na daleko spomene, sjeća te odmah nešta, što bi morao da vidiš.

A bijaše upravo jutro, u jeseni; vrijeme, koje te se više neugodno dojmi. Ni jesen za pravo ni zima, a nekako ti pri tome čudno i pri srcu i pri duši, pa te nešto stište, gnjete — — —

Gore na gradu — a valja ti se na nj strmeni ispod one velike stijene na desnoj strani Miljacke popeti — tiho i mirno, kao da se je sve razbjeglo. Istom gdje tko prodje uskim kojim sokačićem, koji su stisnule ni povisoke ni poniske kuće, kojima su prozori zagradjeni crvenim ili požutjelim rešetkama, a gdje gdje se nad ulicu izbučile odaje, koje su nekada bivale pune ponosnih Sarajlija, koji bi se ovdje ondje strčivali, razgovarali i odredjivali, šta da učine u vrijeme, kad je svaki mogao da se upleće u javne stvari junačkom desnicom i sabljom demešćijom. E, onda je bilo drugo doba, drugo vrijeme, kad ponosnomu sinu Bosne ni sam Stambul nije mogao zapovijedati, kako bi htio.

Nedaleko od gradskih vrata na pouzahnu ulicu viri mali dućančić, koji se jedva može da zapazi kroz ranu jutarnju maglu. Gornji mu ćepenak, ili, kako bi drukčije rekao, gornje mu krilo vrata, jer se dućani upoprijeko zatvaraju, spušten, a po donjem poredano kojekakovih stvari, što ih svaki bakal (trgovčić) valja da imade: šećera, kahve, čavala, konjskih ploča, opute, jagluka (rupci) i tako

štošta. Unutra u dućaniću na ovnujskom runu prekrstio noge mlad, krepak čovjek, desni lakat uprijevši o desno koljeno, dok je drugo preklopio lijevom rukom, od časa do časa odpuhujući dimove iz lijepog, srebrom izvezenoga cigaraluka, pri čem bi maknuo glavom, a duga bi mu se i debela kita fesa potegnula uz gojni vrat. Oko ruku mu se i tijela ovila auterija pamuklija,* preko koje je presumitio fermen** naplavkaste boje kano što su mu i čakšire. Od časa bi do časa puhnuo iz cigaraluka, upio dim u se, te ga opet ispustio na usta i nos, a pri tome bi prikupio one žilice ispod očiju, kano da bi htio da zažmiri, gledajući u maglu, u svijet, valjda s toga, što ga od magle nije mogao da vidi.

Bio je to Rizvan Alihodžić, samac u svojoj kući, koju su mu vrijeme i dogadjaji opustjeli. Očev mu mezar (grob), evo dolje podno grada, a nije davno, što je pozelenio. Pogodilo ga tane, kad se je kano lav borio uz ostalu svoju braću, ljut i bijesan na one, koji su došli da osvoje rodjeni mu kraj. Pred jedno mjesec dana pokopao i mater, svoju staricu mater. Bila nekako i od sebe slaba, a uz to ju i ljuta rana oborila, rana, što ju je nosila od zadnjeg ljutog okršaja — rana na stegnu, pa privijaj ovo, ono, dok jedva pod zemlju.

I otac i mati — pa da ne boli?

A na Rizvanu nisi mogao opaziti, da baš otvoreno žali. Jest nešto mučaljiv, smrknut, ali je mladome čovjeku, kome je jedva dvadeset i četvrta, takova narav.

Ako su umrli, sudjeno im je bilo.

Pomaknu iz ugla sandučić, izvadi ključ iz njedara i otvori. U njemu bijaše dosta raznih pisama. Poče ih da pregledava i prevrće, sve jedno po jedno.

— Nema, pa nema! — izgovori nešto zabrinuto.

* Gornja haljina podstavljena vatom.
** Gornja haljina bez rukava.

I opet poče razmatrati i čitati. Većinom bijahu službene potvrde. Tražio je potvrdu na njivu pod Glasincem.

— Mehraba*! — pozdravi Rizvu prijatelj i drug od djetinjstva Haso Bećirović. — Šta ti je, šta prebireš?

— Tražim jednu potvrdu, pa je nikako ne mogu naći. A trebalo bi mi — — —

— Šta?

— Vallahi ti ne ću da krijem. Rada bih nešto zemlje da prodam. Samu mi otežčalo, pa bih da se ženim, a treba će mi potroška.

— Nek ti je sretno! — reče mu Haso. — Ako je nije tu, gledaj, bit će ti zar gdje doma. Jesi li našao mušteriju?

— Jesam, jesam. Već ćeš mi se i ti spremiti u svatove.

— Ostavi sada, vrijeme je u džamiju. Hoćeš li?

Rizvo je bio odmah spreman. Potvrdu će doma potražiti, a dućan sada zatvoriti, jer ga je držao kao i mnogi, samo da se rekne da radi. Ako hoće tko razgovora, doći će mu tu, posjesti s njime i narazgovarati se do mile volje. Bio je take naravi, te mu nije bilo drago, da drugoga uznemiruje; drugi će imati briga i posla, a on samac — njega mogu pohoditi i dolaziti mu, kad hoće, samo da znadu, gdje će ga naći.

Dan se primakao podnevu. Magla se rastanjila, a podaleko s neba jedva je sunce prodiralo; mogao si samo reći: eno ovdje je, i pogledati u nj kao u lulu, u kojoj se je nad vatrom prevukao lug: tako ti ništa ne bi naudilo očima.

Alihodžić se diže, povuče stvari i kutije s donjeg ćepenka, podigne ga, sastavi s gornjim, te zatvori ključem.

Obojica se upute džamiji. Dok ovi tamo, a već se dosta vjernika skupilo. Ama ih nije, koliko pred tri, četiri godine; mnogih poznatih i prijateljskih lica više nema.

* Dobar dan!

Uzeše avdest*, a Rizvan kad izvadi vezeni jagluk iz njedara, da se otare, pogleda na nj mila oka i primirisa ga. Darovala mu ga Gjulsija: ona ga vezla i u nj jaga metnula, pa je tako lijepo i ugodno mirisao, kao njedra djevojačka.

Kad otklanjaše Rizvo će Bećiroviću:

— Ajde sa mnom, amana ti. Već mi samu dodijalo. U mene ćemo doma.

Haso prista i zakrenuše Rizvinoj kući, ondje gdje mu je i dućan.

Tihi i mirni dvori, gdje se je valja da negda razlijegala pjesma veselica iz djevojačkih grla; po kojima se je mati njegova oca i njegova šetala, a bijele ruke onih, što odavno leže u zemlji, zalijevale cvijeće: posadjeno bijaše onuda unaokolo avlije, gdje sada ne vidiš ništa drugo, do li razbacane busene ruža. Kaldrma (pločnik) se bijeli kao list hartije bijele, hajat i tavan ti kažu, da je stara Jela, odavna momkinja u Alihodžićevih, gledala, da mladom agi bude čisto i lijepo. Kako i ne, kad ga je ona za pravo rekuć odgojila!

Preko tavana unidjoše u lijepu odaju, prostrtu vještački izatkanim ćilimima; okolo naokolo se dizali oniski minderi, nad kojima su uza zid bili prislonjeni meki jastuci. Dva dulafa — dvije udubine u zidu — zastrti zavjesama, a u vrh odaje, o zidu, vise dvije, tri uokvirene ispisane rečenice iz korana.

Jela im prostrla, metnula siniju (stol), a kad oni pojedoše, umiše ruke, te pušeći počeše pritakati crnu kavu, što ih gotova čekala u toploj zelenoj peći.

— Ah, znam. Tapija (isprava) će mi biti ovdje u dulafu. Nije mi ni palo na pamet, da ju ovdje tražim.

Diže zavjesu, pogleda ispod onih nešto knjiga.

* Umivanje za molitvu.

— Evo je! Znaš, ugovorio sam s Jovom, da ću mu ovo prodati.

— Bi li mogao biti, da je ne prodaješ? — upita Haso Bećirović.

— Ne da mi se već ovako. Dina mi (Vjere mi!), svaki mi je dan i godina, a još kad se sjetim, kako mi je ono čifluka* uredjeno? Kmet se odbio i zadro, kao da ne radi i za se.

Bijaše to kratko vrijeme po osvojenju: novi red i uprava, novi ljudi iznenadili domaći svijet, a što je bilo odvažnosti i ponosa, to je palo, upravo kao iza oluje kad zavlada mrtva tišina. Rekao bi, čovjek nema glave, pa spustio ruke i čeka, šta će da bude, a u srcu mu nešto vrije pa izbija na oči, koje nepouzdano i nepovjerljivo gledaju sve naokolo, što se dogadja. Rizvanu je moglo biti teško kao i mnogima, kao i svima: nekoliko godina trošnih, kad se manje radilo a više trošilo, pa vrijeme Hadži-Loje i krvavi okršaji, uz to zadrti kmetovi: šta bi se? Boli, kad čovjek u svome i na svome ne može, da ima, što bi morao da ima, pa k tome neki strah, što mu ga je gazda Jovo ulio, gazda Jovo znanac njegova oca, s kim se i on češće puta razgovarao.

Rizvo se nešto zamislio, dok u neke ne uhvati mašice** pa njima ne zamiješa po žeravici.

— Pokoja mi očeva, ja sam sve u jednu smislio. Gjulsu ću do jedno mjesec dana dovesti, djevojka hoće; a onda ću u proljeće izići i preprtljati na čifluk, pa ću tamo ostati i nadgledati sam sobom posao. U Sarajevu ne ću da ostanem, ne mogu da gledam ljudi svake ruke. Ovdje mi je otac poginuo . . .

— Dina ti, pogleda ga Haso, ostavi se tih raz-

* Čifluko = imanje.
** Željezna sprava za uzimanje žeravice.

govora. Ajde Gjulsi na vrata, sve će ti proći. Ja ću te dotle čekati u kahvi.

Petak po podne — čudne li promjene!

Kako je to prije vrvjelo, bilo veselo, živo, a pjevalo se, te bi stao i pazio, kako te podražljivo i ugodno nešto obuimlje. Sokaci bučni, na vrata se proviruje ili razgovara kroz prozore, kroz koje vire krasna lica zamamljiva rumenila, kroz koje vidiš bijele ruke, kako se hvataju demira, kano da bi ih rada istrgnuti . . . Ili projaši jahač na tankovitoj, kano mlijeko bijeloj arapskoj bedeviji, koja sad poskoči u propanj zakrećući i na jednu i na drugu stranu, sad strignuv ušima zakoči labudjim vratom, njisne i propne se na zadnje noge.

Moguće da su se obojica idući sokakom sjećali toga vremena, pa s toga i onako šutili. Rizvan je gledao ravno ispred sebe, dok je Bećirović ipak kadšto pogledao na koja vrata i svraćao oči na prozore. Znao je gdje ima djevojaka, koje su ne davno još izlazile na dvor s knjižicom pod pazuhom idući u mejtef (škola).

Kad dodjoše do ulice, koja gleda u glavnu, što vodi na protivna vrata od kule na drugom kraju gornjeg grada, Bećirović ode u kavanu, a Rizvan u ulicu, te se ustavi na treća četvrta li vrata i pokuca halkom*.

Preko avlije se oglasi klopot nalula**. Rizvan poviri na ključanicu, a preko kaldrme idje Gjulsa. Zažarena, lijepa u licu, crnim očima pogleduje prama vratima, prikupiv dimije od crvene svile rukom prema pasu, dok joj se je gojna pletenica s upletnjacima njihala s boka k boku kako god i ona, idući preko onoga bobuljastoga kamena. Stasita, puna, — milota i ljepota sama.

— Ti si, Rizvo? — javi mu se glasom polagano.

— Kako pogadjaš!

* Gvozdeni obruč na dvorišnim vratima za kucanje.
** Drvena obuća.

— Srce mi veli, da će doći, koga iščekujem.

Čuješ Gjulso! Danas sam nešto odredio, pa evo da ti kažem. Do mjesec dana da bude vjenčanje. Allaha mi sama me vrijeme ubija. Do mjesec dana — dotle ću i ja da se uredim.

Gjulsija ga je jače žarkim očima pogledala, pa ih zemlji oborila. Zarumenila se još više — a ono rumenilo kano da je jasno govorilo: ne do mjesec, već sutra, odmah!

A Rizvo bijaše isti, kao i ono jutro, kano i malo prije. Muževno, ozbiljno lice, koje lako ne zaboravljaš, kad ga jednom vidiš, ne bijaše se nimalo promijenilo. Uhvatio se rukom za hladnu kvaku i naslonio se onako na vrata, da je mogao sasma lijepo gledati i vidjeti Gjulsiju kroz vrata, koja su bila malko odškrinuta.

— Nisam baš mislio tako hitro. Vidiš, još sam naumio, da u proljeće odemo u Pale. Lijepa mi je tamo kula; pa ćemo malo dulje tu i ostati. Nekako mi Sarajevo omrznulo.

Bijaše joj sve dobro i lijepo, što je on govorio. Nije ga pitala, što mu je omrznulo Sarajevo; toliko je znala, da ne mogaše podnijeti Švabe, koga ni ona nije jošte u životu ni vidjela.

Dosta bijaše jošte do akšama,* a ipak se malo smrklo. Laka vlaga probija, a od hladovita vremena rumene se lica i ruke.

Rizvo se oprosti s djevojkom.

Ona je jošte ostala na vratima, gledajući za njim, vesela i ljupka, zamišljena kano . . . bit će da misli, kako će joj biti lijepa feredža,** kakvi će biti svatovi, kako će je kniti,*** kako će biti lijepo ugodno, kad bude

* Zapad sunca.
** Ogrtač, kojim se muhamedovke ogrću, kad izlaze na dvor.
*** Kniti dolazi od kne: crveno na žutkasto mazalo, koje se upotrebljava pri vjenčanom obredu.

hanuma u Rizvinim dvorima . . . Tek kad je ovaj poodmakao, ode s vrata, a kroz težak se uzduh oglasi pjesma:

On mi reče: selam aleć (Pomoz Bog!)
I pomozi Bog!
A ja njemu: aleć selam,
Dao mi te Bog!

II.

Sutra dan podje Rizvo gazdi Jovi. Ponio mu je što je tražio.

Na desnu stranu Miljacke, po dno onoga brdeljka a u blizini stare pravoslavne crkve, Jovin je dućan, pun svake robe.

Gazda Jovo bijaše pribraniji trgovac. Imao je nedaleko od Sarajeva nešto imanja, u Sarajevu dvije kuće, koje je sam stekao, a uz to vodio trgovinu lijepo, kako je Bog dao. Dućan mu je bio pun stambulske robe, koju je išao sam da naručuje iz Trsta i Beča. Mio i ugodan čovjek, nikad da ti kaže koju na žao, već svaku slatku kao najbolji drug. U neko vrijeme bijaše poznat i s Kostać-pašom — ta bio je ugledan, a oženio se lijepom djevojkom iz bolje kuće. Svojim ponašanjem ako nije stekao prijatelja, a ono nije niti otvorenih neprijatelja. Nekad se je poznavao s Rizvinim ocem, pa tako i Rizvo k njemu dolazio.

Rizvo se je često navraćao u Jovin dućan, duša mu je bilo, da se s njim porazgovori. To mu je sve bilo, kad bi s grada sišao dolje. A opet Jovo mu je znao da kazuje i pripovijeda svašta, jer je vidio dosta svijeta, proživio onu dobu, kad se je imalo što da pamti. Uz to čovjek pismen, čita knjigu gdjekoju pa i novine, koje je od nekud dobivao. Rizvanu je kazivao, kako nije sam zadovoljan s novom upravom, kako ne bi s gorega bilo,

ostaviti tu nesretnu zemlju, pa otići u bijeli svijet. A on da će jednom to učiniti, samo da čeka zgodno vrijeme.

On je time Rizvana više raspirivao. Kako je bio sam od sebe kivan i bijesan, uz to otac, otac mu je poginuo od taneta!

— Dobra ti sreća! — odzdravi Jovo, kad mu se javi Rizvan i sjede u dućanu. Koja te sreća nosi?

— Boga mi, ne znam, je li sreća, kad čovjeku što treba, a evo vidjet ćeš! — uze mu odmah kao pouzdanu prijatelju, da kazuje, kako mu je težak život. — Već znaš, kako smo se ono razgovarali, da ću prodati onaj lapat zemlje — eto ti tapije.

— Marko, deder kahvu! — viknu Jovo u čaršiju.

Kavedžija Marko za čas donese u ibriku, u žutoj maloj posudici, kahve i dva findžana (šalica za kavu).

Gazda Jovo pokuči Rizvanu duhana i nali kahvu.

— Duše mi, Rizvane, kad se sjetim tvoga oca, kako je on živio, — e ama onda je bilo drugo vrijeme, podiže Jovo glavom, pa kad mi na um padne, kako se ti stiskavaš, zaboli me evo ovdje — i upre prstom na prsi. Kako ne bi, kad čovjek vidi, kako ti ide svaki čas gore i gore.

— Dobro me ne nagoni, da prodajem očevinu; — gledaj i pokaza mu tapiju, da na njoj vidi dan i godinu, kad je ispisana. Hoćeš li, da uredimo stvar?

— Hoćemo, hoćemo. Već što sam ti čuo, da ti kažem. Ama ne mogu podnijeti, jer znam zaboljet ćete, a volio bih bio, da ti dadem da pročitaš ove novine, što sam ih dobio, pa da vidiš, o kakvu nam se zlu radi!

Jovo je pokadšto dobivao novine iz Biograda pa bi ih čitao sam i drugima davao.

— A što ne bih kazao? Barem bi se mogao kako god toga zla očuvati!

— Eh, kad hoćeš . . . Doznao sam od čovjeka — a vjerovati mogu, — da će sada svakoga u vojsku.

Rizvan odmaknu cigaraluk i pruži ruku preko koljena. To mu je bilo novo, a tako palo na nj, da je tvrdo stisnuo usta, dok je drugom rukom prevukao preko brkova.

— Ne će! istisnu mu se jedva ispod ruke, koju spušta, a oči mu zasjajiše bijesom.

— Hoće, hoće, sve malo po malo. Govori se i čuje, a svijet sve dozna. Znam ja to, a čitam svašta u novinama.

Rizvanovo lice problijedilo, oči mu bijesno gledale na ulicu, kojom je prolazio svijet. Prebacio nogu preko noge, a fes nadvratio za zatiok, te odbija dim za dimom, kao da nije godinu dana zapalio. Ušutio i zamislio se.

Jovo ga je gledao ispod oka.

— A Boga ti, šta ćeš? Ja sam jednu skastio, pa ju tvrdo držim: — iseliti se. Prvašnje vrijeme nije to bilo ići u vojsku, kao što će sada biti, htio, ne htio, morat ćeš. Bježi odavle glavom bez obzira! govorio je Jovo potiho, riječ po riječ. — Vidiš li ove novine, — i pokaza gdje ih je metnuo, da ih ne može nitko vidjeti — vidiš li ih, evo na! Ovdje sam čitao, da je bolje iseliti se, i da će svagdje bolje biti!

Rizvan je šutio — a jest bio ljut, jer su mu se nosnice pomalo širile i stiskale, dok su mu oko usta igrale žilice. Inače se nije ni maknuo.

— Ja ću se iseliti! okrenu se Rizvan k Jovi.

— Zar si smislio?

— Ne mogu više da podnosim. A da gledam, što će od nas da rade — ne mogu! Idem, idem što prije!

— Pravo veliš! odvrati mu čestiti gazda Jovo. Sam ćeš, a kad odeš, bit ćeš čovjek svoj; nitko ti ne će za vratom sjedjeti!

— Red mi je rasprodati što imam. Kaži mi, gdje i ih, kako bih?

Rizvan se je Alihodžić u čas odlučio da se seli, ali je on o tome i prije promišljavao. Gazda mu je Jovo to uvijek ubijao u glavu i potpirivao ga veleći, da je nedostojno, da trpi što trpi on kao i svi drugi. Isprije je mislio, da se povuče na selo, da živi sam, ne gledajući barem u tolikoj mjeri ljude, koji su došli, i koji ga sjećaju poginuloga oca. A od Bosne i onako ništa nema, mislio je.

Gazda Jovo se maši duhanske kutije, otvori ju i počne da savija. Podignuo obrve, te su izrazitiji postali nabori na čelu. Pripali, metne cigaru u usta, pak podignu i ispravi fes na glavi.

— Znam, da će ti biti teško, dok nadješ kupca. Ako hoćeš, eto ja ću ti učiniti — ama u ime tvoga oca. s kojim sam se — allah rahmetile* — prijateljski vladao. Ne htjedne li nitko, ja ću sam da pozajmim i sastavim, koliko bude dosta, pa da ti bude sa srećom.

A svatko je držao, da gazda Jovo ima i lijepu svotu gotova novca, ta odavna je u trgovini, njom je namaknuo i ono, što ima.

— Je li riječ? Evo ruke! Rizvan će mu.

— Vjere mi Rizvan-aga, što mogu, to ću učiniti, a od mene ti svaka sreća. Voljan sam tvojoj kano i mojoj. Kad hoćeš da se bolje razgovorimo, kaži mi, a najljepše će biti, da dodješ u nedjelju po podne, pak ćemo u mene doma. Urediti ćemo izmedju nas, pak ćemo onda da prenesemo na me, a dotle ću da nadjem zajma. — Znaš, jer si mi drag, jer si sin moga prijatelja, a ja, Bog i duša, poradi sebe nikada se ne zadužih.

Rizvan se diže s dućana i oprosti s Jovom. Do podneva bijaše jošte vremena. Zamišljeno i polako hodaše prama Bendbaši. U času mu se stvori pred očima sve,

---

* Bog mu dao pokoj.

što mu je od od oca ostalo, pak je od prilike računao, koliko bi mogao da dobije za to.

Iskusan nije baš bio, kao što to može da bude stariji čovjek, ali se ne će ipak prevariti — a napokon, gazda je Jovo čestit čovjek, pa kao znanac njegova oca, ne će mu duša dati, da mu krivo učini.

Šta bi opet bilo, kad se čovjek ne bi mogao na čije poštenje da osloni?

Rizvan je jedva čekao nedjelju, a dotle nije nikome ništa kazivao. Ni Hasi ama ni riječi. Skupio sve potvrde pa odmah po podne u nedjelju vrcem Jovi. — Našao ga je doma.

Jovo je rekao, da mu nalože u jednoj sobi i pripeku kahvu. Odoše tamo. Domaćin ga počasti slatkim, i ostaše sami.

Jovo je uzeo da pregleda potvrde. Po prilici je i sam znao, što je stari Alihodžić namro svome sinu.

— Šta veliš, koliko će biti? — upita domaćin Rizvu.

— Odsijeci, koliko ti duša veli, a da nije krivo ni tebi ni meni! Odvrati mu Rizvan Alihodžić.

— U kratko ću ti kazati šalu. Znaš, zemlje su ti neuredjene, a kuće su postarije. To ja znam veoma dobro. Na moju dušu, ako kupujem, to činim, da tebi bude lakše, a ni meni nije od koristi, jer mislim i ja jednom isto tako učiniti. Ni meni nije dugo opstanka ovdje. Onda se ja ne ću namjeriti na prijatelja, kako ti sada.

Gazda je Jovo govorio lijepo, polahko, a tako iskreno, otvoreno, da si zbilja mogao pomisliti ovaj čas, zašto Bog sve ljude nije takovima stvorio . . .

— Eh? izmaknu se Rizvanu, kano da ga je hotio upitati, koliko veli. Čudno mu je oko srca bilo, a bolno i teško zaista, kad vidi da mora, da se sa svojom očevinom rastaje.

— Šest hiljada i pet stotina neka bude! Bog mi je svjedok — metnu Jovo ruku na prsi, da je i više nego što vrijedi!

Rizvan se ispravi, kao da mu nešto kroz tijelo prodje, a glavu uzvrati natrag, kano da je htio da pogleda onu crnu ikonu (sv. slika) u Jovinoj sobi, pred kojem gori lakim, slabim plamenom mutno ulje.

— Ne mišljah tolišno, već . . . Rizvanu se nije dalo izreći, što je htio. Stidio se je i sam sebe, kako nije mogao da prosudi, koliko mu sve vrijedi, već je išao čak precjenjivati. Da, precjenjavati, jer ne će Jovo krivo, znanac je njegova oca, čestit je čovjek. Al da treba još samo malo, pa da bude prava cijena.

— Pri tome zar ne će ostati, gazda Jovo — i uze da mu ističe vrline zemljišta i kuća; — možeš nešto primaknuti jer znaš ta cijena . . . . .

— Ja znam zemljište i sve kao i ti, da! prekine ga Jovo. A da vrijedi više, zar ti misliš, da ti ja ne bih dao kano i sam sebi? Bih, brate, tako me sveti Jovan pomogo! Zakle se gazda, koji se nije obično kleo, jer nije trebalo. — Sedam hiljada neka bude — ali znaj tebi zaradi starog prijateljstva — maknu glavom domaćin, podignuv obje ruke s ispruženim dlanovima.

Pogodiše i urediše se, sve kako je trebalo. Rizvanu iz početka, prvih dana bijaše neugodno, kano da se je kajao, što je učinio, kasnije se sve malo po malo prisiljavao, da sam sebe uvjeri, kako je učinio dobar posao.

Pošto je obavio čitav posao, onda tek kaza Hasi Bećiroviću, šta je učinio.

— Šta? začudi se Haso, a usta mu ostadoše otvorena.

Rizvan mu nije htio, ni mogao ili nemao odvažnosti sve potanko da kaže. A žurio se je i Gjulsinu oeu, da i njemu javi, da će kroz tri četiri dana krenuti u svijet, pa da se s njime razgovori o Gjulsi.

— Ja ti ne znam ništa da kažem, reče mu hadžija, Gjulsin otac, kome već dobro počela sijediti puna, duga brada. — Jedno je samo to, da ti, sinko, sada ne mogu dati Gjulsije; jedina mi je, pa ni mati je ne bi dobre volje pustila. Kad dodješ tamo, pa kad se urediš i smjestiš, javi, te će se onda zar moći urediti.

III.

Rizvan je proljeće iščekao u Vidinu, u mjestu, kojega se je mnogi bojao, kojega su se mnogi spominjali, jer im je tamo tko god u teškim uzama okajavao svoje grijehe.

Bilo je ljudi, s kojima se Rizvan upoznao, s kojim se je razgovarati mogao. I tu, u tom kraju bijaše zemlje i kamenja, zelenila i kuća, — da, al ipak to sve bijaše daleko iza ove grude zemlje, po kojoj gazaše od poroda svojega, koja je doživjela mnogu slavu a i mnogu gorku zajedno s onima, koje sve djecom svojom može zvati, daleko bijaše iza one grude zemlje, koja je upila i zadnju kap rujne krvi njegova oca. Sad je tek opazio, koliko mu je i zazbilj draga bila njegova rodna zemlja, njegova mila Bosna.

Živio je kroz čitavo vrijeme, što je bio u Vidinu, lijepo i udobno. Bio je osiguran onim, što je sobom ponio. Još nije tvrdo bio odredio, kuda će niti što će: jedino zna, da hoće u Tursku.

Nekako sredinom proljeća ukrca se put Carigrada. Doznao je, da će biti najbolje otići u Anadoliju: tko se iseli, taj se tamo smješta. Otići pa vidjeti, ne će biti s gorega.

U Sarajevo je pisao Hasi Bećiroviću jednom iz Vidina, a drugi put, kad je prvoč došao u Stambul. Kasnije mu je javio, da je bio u Anadoliji, da mu se tamo ne svidja, te da se je opet vratio u Stambul.

Više nije nikome ništa javio.

Često puta bi ga se sjetili u Sarajevu oni poznatiji, a najčešće Gjulsa. Ono puta što je pisao, i nju pozdravio — a njoj je bilo to milo i ugodno nadajući se, da će doći jednom glas — — ta onako, kako mu je na rastanku njezin otac rekao.

* * *

Četvrte godine, što je Rizvan Alihodžić otišao, spremi se njegov prijatelj Haso Bećirović u Stambul za poslom.

Haso je otvorio u gradu lijep dućan, pun i bogat gdje je prije njegov stric bio. Posla se valjalo prihvatiti, a čovjek drugoga zanata ne zna. Bio je marljiv i radišan, uredan. Uz to je rado prebirao razne knjige i čitao, jer je s vremenom i to naučio. Osobito ga zanimalo to, da znade, kako je bilo u prošlosti, kako pojedini narodi postaju moćni, slavni, svoji. Bio je čovjek oštrouman, a malo bi što njegovoj pazljivosti izmaklo. Kad nije u poslu, a on je doma, gdje ga čeka njegova — Gjulsija, koja ga je istom obdarila zdravim i jedrim sinčićem.

Kad se je Rizvan prestao oglašivati, i kad mu je on uzalud nekoliko puta pisao, počeo je napokon svašta da nagadja. Ili je u opće na njih zaboravio, ili mu se je što dogodilo. Pune dvije godine prodjoše, ne čuvši ništa za Rizvu. A njemu bilo žao djevojke, pa ju zaprosi i vjenčaj. S njome je bio zadovoljan i sretan.

Haso se spremio na jedno dva mjeseca na put. Udario je preko Novog Pazara, pa željeznicom ravno do Stambula. Obavivši tu poslove, htio je, da vidi još više svijeta, pa se uputio u Misir, a odatle će morem na Trst.

Bivajući tuda, svedjer mu je na umu bi Rizvan. Da mu ga je gdje naći i vidjeti — dao bi, što god hoćeš. Kako bi se prijatelj prijatelju obveselio, koji su zajedno odrasli i jedan s drugim vazda bivali!

Ali medju hiljadama lica, što ih je vidio, nigdje nije mogao zapaziti Rizvana. A gdje gdje se je dapače za nj propitivao, misleći, da može slučaj da bude, te će ga tko poznavati. Ali ni to.

Petnaest je punih dana ostao putem iz Stambula u Misir i u Misiru. Napokon je bio u Aleksandriji, a odatle se uputio u Porto Said, gdje će se ukrcati na parobrod za Trst.

Vrijeme je bilo koncem lipnja, kad su krenuli iz Porto Saida. Na parobrodu je bio priličan broj putnika. ali on nije mogao naći ni jednoga, koji bi hrvatski govorio. Momčad parobroda govorila su koje talijanski, koje hrvatski. I on bi se rado bio i s njima razgovarao, ali oni neimadu kada.

Prvi mu dan vožnje prodje prilično hitro, nu kad zadjoše na debelo more, svaki mu čas čudnovato dug. Rano se digao drugog jutra, pa izašao na krov i gledao, kako se rumenilo istočnog neba odsijeva u moru, koje se gubi negdje daleko, a šumi i pljušti oko parobroda, koji za sobom ostavlja rekao bi urezanu brazdu u vodi.

Gledajući tako a i ne čujući valjda od one buke u nutrini parobroda, probudi ga glas kapetanov, koji ga pozdravi hrvatskom riječi, metnuv mu ruku od zada na rame.

Haso se obradova čuvši riječ svoga materinjeg jezika i iznenadi, pa pogleda kapetana, jer se nije nadao ovakovome pozdravu.

— Po nošnji vidim, da ste za stalno iz Bosne! reče mu kapetan, jedar i krupan čovjek, komu je puna brada obrasla prijatno lice.

— Jesam, odvrati mu Haso; a drago mi je, što sé imam s kim porazgovoriti. Nikoga od putnika ne poznajem.

— Znaš ja, kako je to, kad se čovjek usželi svoga. A evo, mi smo svoji, razumijemo se, kad govorimo hrvatski.

Kapetan parobroda bio je primorac, čestit Hrvat. Ma da gotovo vazda na moru, nije zaboravio svoga naroda. Vidjevši mnogo svijeta, iskusiv, što drugi narodi rade, znao je dobro, što hrvatskom narodu treba, a ponajviše, kao što je on govorio, ljudi.

U tili čaš su se tako pouzdano razgovarali, kao da su stari znanci. Kapetan je Hasi kazivao o stanju hrvatskog naroda, o njegovim težnjama.

Bosna da je u takvom položaju, da bi moglo gotovo sve odlučiti.

— Pak vi Hrvati tamo, šta vi radite? Znam, da se tužite, da vam je teško, ali ako vam je teško, valja vam se pobrinuti, da vam bude lakše. A šta činite u tu svrhu? Selite se! To je sve, a time kano da ste svršili sve, što ste imali učiniti za onu grudu hrvatske zemlje. Koliko sam vidio ljudi i obitelji, gdje ostavlja svoj rodjeni kraj, djedovinu svoju, braću i rod svoj, te ide u naručaj tudjinu, kano da će tudjin imati srca, pak da se drugom smiluje! To se ne slaže s hrvatskim ponosom, koji te upućuje na sama sebe. Nitko tebi bez tebe. A takovi svi, koji ostavljaju svoj kraj, svoju domovinu, takovi svi mi se čini da su ljudi sebe znali, koji se brinu samo za se ili ako ima u njih plemenitosti duha i osjećaja prama domovini, veoma ih loše ostvaruju iseljenjem, koje je znak njihove kukavštine. Njima nije stalo za one, koji ostaju. Ako ti ljudi vide. da nije dobro, i ako im je draga rodna zemlja, dužnost im je, da ostanu, gdje su, i da traže načina, kako bi se dalo pomoći!

— Pravo veliš, brate! usklikne Haso, koji je pozorno i zanimanjem slušao sve razlaganje kapetanovo. — Jest, jest, bome! — A ti svi, koji isele, izrazivši time svoje negodovanje, upropašćuju više rodjeni kraj i drugima mjesto ostavljaju, dok se oni u tudjini upropašćuju i uništuju.

Poznam tako iz Sarajeva nekoga nesretnoga Rizvana Alihodžića.

— Rizvana Alihodžića? skoči Haso, raširiv ruke, a lica mu poblijediše, dok je raširenim očima upro u kapetana, kano da ga je htio skroz i skroz da vidi te da sazna, šta je s njegovim prijateljem i drugom. — Kazuj, brate, gdje je, šta je s njim? upita ga ponovo i obima ga rukama uhvati za ramena.

— Poznaš ga? Pred godinu dana, godinu li i pol, vidio sam ga na pristaništu portosaidskom prvi put. Upravo smo pristali u luku. Trhonoša nekakov došao na parobrod da ponese nečiju prtljagu. Gospodar prtljage dao mu malu napojnicu, malen darak; jer je on šaptnuo: „I ovoliko zarade nakon tri dana?“ Ja sam to čuo, a osobito mi je upao u oči, pa mu rekoh, da se poslije vrati meni na parobrod. On je došao — u trošnom odijelu, mršava i suha lica, na komu sam vidio ipak plemenitijih crta, koje su ga lučile od ostalih njegovih po sreći ili nesreći drugova. Razgovarao sam se s njime, jer sam vidio da je Hrvat, pa sam ga pitao za sve. Pripovijedao mi je, kako se iselio, prodavši nekome svoj imutak ispod cijene. Kojekuda je hodao po Stambulu, Brusi, Anadoliji, dok nije sve potrošio. Ne znajući, kojega bi se posla latio, a nijednoga nije znao, u muci se zalijevao mastikom. Dok ga napokon nesreća nije bacila u Porto Said, da tu kao trhonoša zaslužuje svoj kruh. Poslije sam ga vidio dva tri puta i uvijek mu učinio dar, a zadnji naš sastanak bijaše grozan. Htio je unijeti nešto u parobrod koji je nedaleko od nas bio pristao, radeći da se ugne — a bijaše dosta svijeta — prevrnu se i s teretom zajedno pade u more. Padajući udario glavom o ladjicu i više mu ne bijaše spasa.

— Rizvane, Rizvane! istisnu kao od muke Haso i zašuti gledajući širokim morem, kojim se je prosulo zlato

žarkoga jutarnjega sunca. Daleko se na rubu svile crte otočja i kopna, a on je to gledao jedva očekujući kad će kazati: eno, ono je naša zemlja. Kapetan je vidio, kako se je Hasè bolno dojmilo, što mu je kazivao. A Haso je u čas preletio sve prošle dane i godine, koje je proživio s milim Rizvanom: sve bijaše ugodna uspomena, samo ga je jedno boljelo, što mu Rizvan nije kazao, da će ići, što nije htio, da se s njime o to razgovara, već tek dva tri dana pred odlazak.

— Pa šta ćeš? Ne žali. Istina je, ma i gorka bila! govorio je kapetan malo kasnije. A koliko bi takovi ljudi mogli koristiti! Već to bilo dosta, da očinski nadzire komad zemlje, što ju drži u rukama.

Haso ga više nije mogao pazljivo slušati, jedva je čekao, kad će u Trst, pa odatle preko bijeloga Zagreba u Sarajevo. Zagreb — ta koliko je o njemu čuo! Ustavit će se tu, da ga vidi i razgleda. Pa kad dodje doma, veselo će ga dočekati njegova lijepa Gjulsija sa sinčićem — a hoće li on moći podnijeti, a da mu se oči ne skvase, kad vidi nju i kad se sjeti nesretnoga Rizvana?

Al vraća se ipak drugačije čovjek, koji znade, šta mu je raditi. A videći onako u misli onoga maloga stvora, gdje se sitnim ručicama igra zlatnim dukatima oko bijelog materinog vrata, već sada pomišlja, kako će ga privinuti sebi, izljubiti ga i reći:

— Tvoj otac i mati odgojit će te, da uzznadeš ljubiti i voliti rodnu zemlju, da budeš vrijedan čovjek, da budeš čestit Hrvat, koji živ ne će sa svojega uzmaknuti, jer je u svom domu najljepše.

Tko pod bratom jamu kopa, sam će u nju upasti . . . .

I.

Prama jugozapadu niz Miljacku, na izlazu iz šeher Sarajeva, okupilo se nešto vrba, a iza humka, što se je prekrio zelenim sagom, poredala se rpa šljiva. Zeleni se humak osamotio tih i miran, okružen lijepom okolicom, punom ljepote i života. Daleko pod sobom, tamo preko Miljacke, vidiš rašće, obradjene bašće, zasadjene njive, dok ti se oko otimlje na lahku bijelu maglu, što se nadvija nad Sarajevom, iz koga se u vis dižu visoki minareti ponosnih džamija. Nad lijepom se okolicom natkrilo nebo, isprešarano bijelim i sivkastim raskidanim oblacima, navilo se nebo, koje je svjedočilo mnogomu gorkomu i krvavomu dogadjaju.

U zelenoj uvalini toga maloga humka, na lijevoj strani Miljacke, vidjeva se samotna mala izvisina zemlje, koja je takodjer travom obrasla. Mnogi tuda prodje ni ne znajući, što je to, a mnogi se ni ne osvrne na tu izvisinu, koje se je trava pred jedno petnaest godina hranila sokom poništena ljudskoga života. Na toj šačici zemlje nema nikakova znaka, nikakova natpisa, a do malo, pa će se već sasma zaboraviti, da je itko tu ukopan, osim ako tko od poznijih orača plugom ne zapne o razasuti kostur, nad kojim će se malko ustaviti, da mu opet kosti pobaca kojekuda naokolo, nastavljajući maran rad, da iz grudiju krvlju natopljene zemlje i ljudskim tjelesima nahranjene izmami nagradu za svoj trud. Bezimeni mezar (grob) gotovo se izravnao sa zemljom, ali se još ostariji Sarajlije sjećaju one tužne zgode. Još kad koji naljegne tuda, ne propusti, a da se ne ustavi,

dignuvši ruke k nebu i pomolivši se dragomu Bogu za rahmet (pokoj) blagoga pokojnika, komu su tu mimo ostale braće kao na milost jedva dali zadnji dužni pedalj zemlje, da se pod njom napokon smiri.

To je mezar (grob) Derviš-age Halačevića.

* * *

Bila su burna vremena zapreme Bosne i Hercegovine. Vojska austrijska sjela gotovo za vrat, tu je pred vratima a u samoj zemlji komešanje i motanje, da se nije znalo, tko je što. Ljudi, koji se nisu mogli sprijateljiti s mišlju, da dodje nova uprava, poustajali na noge. U Sarajevu kupio čete Hadži-Lojo, koji je jednako bijesnio i na sultanova valiju (namjesnik) i na novu vojsku, koja se je bila razlila Bosnom. Ispred bijesa domaćih ljudi pobježe vezir iz Sarajeva, a Kostać-pašu Grka uhvate na Kobiljoj glavi. U Sarajevu vladao nered i komešanje, dok su mnogi ugledni gradjani otišli iz Sarajeva na svoja sela i spahiluke. U to dodje austrijska vojska pod Zenicu, pak odatle udari preko Busovače i Visokoga na Sarajevo. Vojska otpornika, još prije potučena na Kobiljoj glavi, okupi se na sarajevskom polju, da dočeka Austrijance. Hadži-Loja, koji je sve te ljude podigao, poboja se sad za se i za svoj život; kad bi se umiješao u sječu i tučnjavu, sam se hotomično rani u nogu, te za tim pobježe u neko selo na Drini, gdje su ga i uhvatili.

Dan za tim Filipović je bio u Sarajevu. U ljutom okršaju morali su podleći otpornici, njih tri hiljade proti sedam puta jačoj sili. I tako platiše glavom oni, koje je bio podigao Hadži-Loja, da sam onda lijepo umakne.

Sad ocutiše ljudi teške posljedice otpora. Za koga se je znalo, da se je digao i druge na otpor silio, pao je pred strogi sud. Tako pogiboše Jabučica, Hadžijamaković,

*

Kaukčija i drugi, koji svi svršiše na vješalima. Dosta je bila prijava, i već optuženi bio pozvan na odgovornost. Dakako da se je to zlorabilo i u nepoštene svrhe.

II.

Nu nisu svi u Sarajevu jednako mislili kao Hadži-Loja i oni, koje je on bio podigao. Svi su drugi bili mirni, te nisu pristajali uz otpor. Vidjeli su, da od toga nema nikakva uspjeha, pak su mirili svagdje i svakoga, savjetujući, da ne gube ljudi uzalud svojih glava. Medju te je spadao i Derviš-aga Halačević.

Nije prošlo već nekoliko dana, kako je došla nova vojska, a Derviš-agu odvedoše u zatvor. Optužili ga, da je i on bio jedan od najodlučnijih u otporu.

Stisli ga, da je bio kriv.

Pred prijekim sudom stojao je dostojanstveno. Bio je okrupnijega rasta, a prosijede, pune brade. Svoje je suce u vojničkim odorama gledao pronicavim očima, iz kojih se je mogao opaziti pritajeni gnjev, pomiješan s čuvstvom boli i povrijedjena ponosa nevinoga čovjeka.

Pitali su ga, je li kriv.

— Nisam! — odgovarao je miran na upite.

Sam nije znao, što s njim biva, tko li ga je mogao krivo optužiti.

— Ali mi imamo ovdje proti tebi svjedočanstvo, a tko će za te svjedočiti?

Najprije ga prodju hladni srsi, a onda mu zaigra srce i žilice oko usta i one na sljepočicama. Naglo ga spopane vatra, a krv mu navre u glavu, kao da će ga stisnuti, ugušiti prekipljujući jed . . .

Svjedoke je zvao, ali ti nisu vrijedili, jer su bili muslomani, te se je mislilo, da će pristrano iskazivati. Nisu vjerovali. To ga je peklo, pak htjede, da prekine sasma, da se riješi . . . .

Ali ga stiša pomisao na svoju kuću, pomisao na ženu i djecu — a ta pomisao parala mu je i srce i grudi. Šta, ako ga — pogube?

— Dovedi svjedoka, komu se može vjerovati, ali ne tvoga zakona, da zasvjedoči, da nisi bunio i dizao ljude na otpor i oružje.

Derviš-aga je bio svijestan, da nije bio kriv, već da je radio stišavajući ljude. Savjest ga nije pekla, nu pomišljavajući na svoju kuću . . . . A sada bi se mogao oprati . . . . Kad nevjeruju iskazivanju svjedoka muslimana, vjerovat će onomu, koji nije njegova zakona. Odmah mu je pao na pamet njegov komšija Panto, koji ga dobro pozna. Panto u dlaku znade sve, što je Derviš-aga radio. U često, veoma često bi se vidjevali i razgovarali, jer su bili tvrdi i iskreni znanci i prijatelji.

— On će istinu reći, on će me spasti mojoj kući! reče u sebi Derviš-aga.

Upravo mu odlahnu, te kaza svoga novoga svjedoka.

— Panto Gjorgjević? nasmijaše se suci medju se, pogledajući svaki preda se u svoje spise i pokazujući ih jedan drugomu.

— Jest, on! potvrdi odlučno Derviš-aga. On me pozna, on će kazati za me onako, kakav i zbilja jesam. On pozna svaki moj korak. — I poslaše po Pantu.

III.

Derviš-agi se oduljila noć, u tamnoj i samotnoj izbici zatvora, gdje su ga strpali. Jedva je čekao bijela dana, kad će mu prijatelj Panto, svezan zahvalnošću i prijateljstvom uz njegovu kuću, odriješiti ruke i izbaviti ga crnih muka.

— Ako me crne duše ogovoriše, Panto će me oprostiti ovih jada i boli, što ih nevin trpim!

Cijelu se noć nije mogao smiriti. Mučile ga razne misli, a najviše ga je to peklo, da su njega zatvorili, koji

je dobro i plemenito mislio, ne učiniv nikomu zla, niti nagovorivši ikoga, da se bezrazumno opre jakoj sili.

Još je bio budan, kad je i zora zagukala na mali prozor njegove uze, a niti tada ne mogaše da sklopi očiju na počinak. Slušao je nemirno i oštro stupanje straže, iz daleka glasove i žamor svijeta, koji se je digao i oživljavao malo po malo ulice Sarajeva. I sunce je već bilo poodskočilo, a Derviš-aga budan, ni da bi okom trenuo, jer ga tjera želja, da se vidi sa svojom obitelju, s tužnom ženom i ražalošćenom djecom.

Prepodnevno doba bilo, kad Derviš-agu izvedoše pod sjajnim i oštrim bodežima opet pred sud. Danas mu je odlučni dan, to je znao dobro.

Dostojanstveno i ozbiljno je stupao kao i uvijek, a još veseo i nestrpljiv, kada će Panto izreći svoju istinitu, što ga duša nosi, i čim će spasti znanca i prijatelja.

Pred sudom je sve tiho i mirno bilo, samo što je straža odmjereno koracala. Sudnicom su vrvjele vojničke osobe, prolazeći jedna mimo druge mučke, ukočeno, službeno.

U ovećoj sobi, gdje se je sudilo, Derviš-aga je izmedju dvojice vojnika željno očekivao Pantu. Tek je koji čas prošao, a njemu se to vrijeme grdno oteglo, te mu je svaki čas bio kao i godina.

U jedan put udje na vrata čovjek srednjega rasta, pocrnila lica i obješenih brkova. U domaćem je odijelu, u hlaćama od atlasa, vezena permena i salte.

— Panto! kliknu Derviš-aga preda se, a licem mu se proli izraz duševne sreće i zadovoljštine.

Panto je polagano stupao dvoranom, pogledajući tamnim, plašivim očima na suce. Samo je jednom bacio mutni pogled na Derviš-agu, al se je umah okrenuo i stresao; omalinu glavom, kao da sam sebe hrabri te se ispravi. Izboči se, metnu naglo palac lijeve ruke za pas i stade pred suce.

Suci ga pitaju.

Dvoranom mir. Panto upro očima u prozor, a Derviš-aga sam gleda sretan.

— Je li Derviš-aga bunio ljude, kako si kazao?

Optuženika obli hladno bljedilo te se diže na noge. U njemu nije bilo kapi krvi.

Panto se je trzao u sebi, svaka mu je žilica igrala, a oči mu pomućene letile, da se nigdje ne zaustave.

— Istina je, Derviš-aga Halačević je bunio! odreza u jedanput, izvivši ramenima i ispravivši se kao čovjek, odlučan da kaže svoju zadnju.

Derviš-aga ni riječi ne izusti, već klone na klupu besvijesno, izvan sebe, poražen. Samo je digao glavu, da mu se je prosijeda brada odmakla od prsiju, a usta mu ostala otvorena. Sjedajući samo je jedan jedini očajni pogled svratio na Pantu, a Panto ga je uhvatio i uvukao prsi u se. Opekao ga je onaj pogled; ruke su mu drhtnule; a oči ostale pomućene, mrke, uvučene, dok su mu se obrve slile jedna prama drugoj. — — — — — — —

Osuda je bila brzo gotova. Svjedok, na koga se je optuženik još pozvao, svjedočio je proti njemu — i nema više tko bi ga oslobodio.

Nakon pola sata pročitaju osudu Derviš-agi Halačeviću, koji je po iskazu glavnog svjedoka bunio svijet i dizao na otpor.

Odsuda je glasila na smrt: Derviš-aga Halačević ima se pogubiti smrću na vješalima.

Odsuda se ima izvršiti sutra dan u jutru.

IV.

Mrka se spustila noć Sarajevom. Tamnu vedrinu neba ispropadale sitne zvijezde, koje su zurile poda se u zemlju, što se je eto tek smirila, da odahne, da otpočine. Kao crna avet dizao se tamnosijedi Trebević, koji

sumorno gleda u onu kotlovinu pred sobom, kojom je zavladao mrtvi mir i san. Sve tiho, sve mrtvo, umorni se svijet krijepi snom od svoga poštenoga truda . . . . .

. . . . . Samo jedan ne spava, samo jedan ne miruje. Bolan ne more da stisne očiju. Provrće se i okreće se, a očajnim pogledima kad i kad se osvrne na crnu sliku - ikonu, pred kojom gori kandilo. Pa škrinu zubima kano da bi htio zagušiti onu avet, koja mu se groznih očiju javlja s one slike. Iskrene oči odatle, sklopi ih — al tada se iz uglova dignu košturave ruke i oštri prsti, koji posežu za njim, za njegovim očima i srcem, da mu ga iščupaju, da mu ga raskidaju. I oči bi mu se ukočile, srce iza nagla kucanja rek bi prestalo udarati, krv ohladnila. Ježuri bi ga spopali, a gdje mu je god koja dlaka na glavi nikla, ondje osjećao bol, kano da mu dlaku po dlaku čupaju.

U groznim snovidima otvrdnu i zapade u misli i spominjanju.

Pred sobom je vidio svoju prošlost jasno i bistro, kakova je i bila. Od časa do časa mahnuo bi rukom, povukao njom preko čela, hoteć da sve makne s uma, al mu nije pomagalo. Jasne su se slike pomaljale, a on bijaše preslab, da ih se klone, da ih tjera i da ga ne muče.

Pred njegovim očima u sumornom mraku njegove sobe, koju je slabo rasvjetljivalo malo kandilo, što je gorilo pred ikonom, pojavila se sva njegova prošlost, svi oni dani, kojih se čovjek mora sjećati, otkako znade za se.

Sin sirotna, kukavna kmeta ostade sam i bez oca i bez matere, prepušten sudbini svojoj, koja ga je imala na se primiti. Nu još djetetom svede ga u Sarajevu jnegov stari aga, aga njegova oca. Metnuo dijete u kuću, a dijete tu živilo i radilo, stari hadžija brinuo za nj,

nadgledao ga očinski, prijateljski, brinuo se za nj, kao za svoje dijete. I tu je odrastao pod najboljom paskom, odgojen kao i ostala djeca kuće, u koju su ga primili. A kad odraste do momačke dobe, do svoga razbora, kad se čovjek svojim iskustvom može osloniti sam na se, za vjerno službovanje stari mu hadžija otvorio trgovinu, namaknuo mu sve, što mu je kao gazdi trebalo. I on se smjestio; išlo mu, da ne može bolje, a najviše, jer se je znalo, da je to miljenik staroga hadžije Halačevića.

Mnoge su godine već protekle. Hadžija je umro i otišao pred Boga, da daje račun, a on nastavio svoj posao i uspijevao. Glavit mu prijatelj bio hadžin sin Derviš-aga, od njega nešto stariji vršnjak, al čovjek, koji je kao i otac mu, s istom ljubavi i prijateljstvom susretao gazdu, nekadanjega momka, slugu.

Novi se je gazda prijateljski držao prama Derviš-agi; vezao ih u neko odgoj a osim odgoja i razne druge veze, koje su ga spajale s Halačevićevom kućom. Još kad je sio na dućan, stari mu je Hadžija dao dvadeset i pet kesa (125 for.) osim inoga. Dao je riječ, da će mu vratiti novac, što ga je uložio u trgovinu i što ga je kasnije trošio na svoga miljenika; a za sve drugo Halačeviću je bilo dosta lijepo i ljudsko prijateljstvo.

Promijeni si vrijeme, pade krv, a Sarajevom i čitavom Bosnom zagospodova novi gospodar. Krv je tekla i kvasila i onako krvavu zemlju, ljudi ginuli, ne mogavši svojim truplima zagraditi puta novomu vremenu, novomu stanju.

Velikom otporu slijedile su i posljedice. Tražili se začetnici, i pravom ih kaznili. Tako da se može najprije uvesti mir i poredak.

Dosta je bila pusta jednostavna prijava, da se osumnjičeni odsudi.

Suci nevješti narodu, nepoznavajući ljudi, primali

su svaku prijavu. Našlo se potepuha i lisaka, koji nisu drugo radili nego prijave činili. To se masno plaća. I Panti se nešto vrzlo po glavi. Nije njemu bilo da dobije koji novac, al jest drugo: da se riješi duga i svoga neprijatelja — kako je on mislio. S početka se otimao toj misli, al brzo ga nadvlada.

I njemu nešto sinu u glavu i navede ga na zlo djelo. Ode pred vojnički sud i kaže, da je od glavnijih buntovnika bio i Derviš-aga Halačević.

— Jest, on . . . . njega moram skinuti s nogu, kad mi se pružila zgodna prilika! govorio je nesretnik sobom tješeći se. Pri tom je mislio, kako će se riješiti duga, koji je imao povratiti, a radi kojega ga Derviš-aga još nikad nije napastovao.

I na pustu prijavu zatvoriše Derviš-agu. Istraživali su njegovo držanje, ispitivali njegove zločine. Nitko nije mogao na njega ma ni koliko crno pod noktom kazati. Derviš-aga uzalud je dozivao svjedoke. Njima se nije vjerovalo, jer su ih smatrali pristranima.

Na jedan put, pošto su toliko potezali Derviš-agu, pozovu njega, da svjedoči na sudu. On se odmah doumio, za što ga zovu. Hladni ga srsi prodju, sledeni mu se krv u žilama.

— A ono? upita sam sebe, hoteći se osnažiti, ohrabriti.

Tješio se je sam sobom i opravdavao svoje držanje.

— Kad sam jednom nastavio, zašto da ne dovršim? pitao se je. Tko će to znati? A ja se ovdje u lijepoj prigodi mogu riješiti neugodna čovjeka! Kada njega ne bude, ne ću mu biti ni dužan!

Pa je sudu išao miran, bez ikakvé brige, niti da bi se sa grizodušja smutio.

Javno je potvrdio, što je tajno kazao. Na njegovu slijedila je odsuda, kojom se Derviš-aga odsudjuje na

vješala A on nije ipak imao tolike odvažnosti i smjelosti, da u oči pogleda niti sucima niti Derviš-agi, koji je sav prenerażen pao na optuženičku klupu.

Pobježe odatle, sakri se doma, sakrio se od svijeta i od sama sebe. Uzalud se je hrabrio sada i tješio, da je to morao učiniti u svoju korist. Čitav onaj dan, čitava ona noć bile su samo muke za nj.

Panto Gjorgjević je budan, izmučen dočekao i sunce, gledajući grdne slike, trpeći svoje muke. Budan je noću vidjevao staroga sijedoga hadžiju, gdje plačnim okom gleda sina Derviš-agu, koji izdiše na vješalima . . . . .

I sunce je daleko iskočilo — a on je to još svojim očima gledao.

A Derviš-aga?

On je prespavao zadnju noć svojega života u hladnom miru, bez boli i pečali, svijestan, da ne učini djela, s kojega bi ga savjest pekla . . . . .

V.

Svanuo dan sumoran i oblačan. Oblaci se isprekidani potezali nebom, negdje nacrni, a negdje bjelkasti. Već je moglo biti sedam sati, kad ispred sudnice krenuše prosta vojnička kola, a pred njima i za njima odjeli vojnika sa natakutim bodežima. Na stražnjem dijelu kola sjedi čovjek tih i miran, kano i bez trunke boli i osjećaja. Od časa do časa samo pogladi rukom prosijedu bradu. S jedne mu strane hodža, a s druge nekakav gospodin.

Povorka krenu. Kako se god kreće, onako se pred njom izmiče svijet, koji sažalnim okom na jedan tren pogleda ona kola, koja vode Derviš-agu Halačevića na — stratište.

— Halali, oprosti brate! mahao je Derviš-aga znancu i prijatelju, koje je počeo zamjećivati medju svjetinom.

— Nek ti Bog prosti! svaki mu je odgovarao,

okrenuv glavu da ne gleda dalje crnu tugu i jad, kako vode na stratište, koga je štovalo i cijenilo sve, što ga je poznavalo.

Povorka krenu Terezijom ulicom, a odatle će, da izbije pod oni humak, koji čeka da u se primi i sahrani tijelo Derviš-age Halačevića.

Stigoše na odredjeno mjesto. Derviš-aga sam iskoči iz kola, pak se u pratnji hodže i onoga gospodina primaknu bijelom jelovom stupu, što se je istom zabijen dizao iz zemlje. Na stupu malena kvakva, a o nju privezana uzica, dok se je iznad stupa, koji je bio nešto viši od čovječjega rasta, skutrila skemlijica na tri stepena. Vojnici se poredaju u naokolo, u četverokut.

Sve šuti, sve je mirno, i nitko ni da bi riječi rekao.

Iz stražnjega reda stupi napred veći častnik na konju te ponovno pročita odsudu kojom se Derviš-aga Halačević odsudjuje smrću na vješalima radi otpora i bunjenja.

Derviš-aga se ni malo ne promijeni u licu. Nekoliko je puta, dok je onaj čitao, pogladio dugu bradu, koja mu je zastirala prsi i lice, što mu je silno upalo i požutilo.

— Hajde! opomenu hodžu onaj gospodin, koji će vršiti čin krvnika.

Hodža se stresnu i bolnim okom pogleda Derviš-agu kradom, bojeći se, da nesretnika još više ne smuti. Dostojanstven mir Derviš-agin iznenadi hodžu, koji se tada sjeti svoje dužnosti.

— Miran budi i zahvali Bogu, kad umireš u pravoj vjeri! opomenu ga drhtavim glasom hodža.

Derviš-aga zapita vodu za abdest (molitveno umivanje), šapćući pri tome pobožne molitve. Kad i to obavi stade uspravan, čekajući svoj čas.

I svežu mu ruke nad dlanovima sprijeda, a u laktovima straga.

Krvnik je već stajao na stepenicama, naslonio ruku na glavu stupa, uvijek pripravan na posao:

— Bog je velik! izmoli hodža.

— Bog je velik! opetova Derviš-aga.

Krvnik namignu svojim pomoćnicima, a ovi ščepaše Derviš-agu, podvedoše ga pod stup i digoše ga uza nj.

— Bog je velik! šaptnu Derviš-aga zadnji put, pogledav pogledom punim vjere i pouzdanja k nebu. Duša mu nije bila slomljena.

Prebace mu uzicu preko glave, potegnu ga dolje, a u isti mah tek njime trznuše, krvnik ga stisnu za vratom . . . .

— — — — — — — — — — — — — — — —

Derviš-age više nije bilo. Ono bijaše samo hladan trup, a još čas prije čovječje lice sad je tamnim modrilom obasuto. Oči izbočene, usnice nabrekle, a u ruke se slegla i sledila krv.

Grozna je to slika bila! Glava se na desnu okrenula — i iz onih se je usta ne mila vida čas prije izvila veličanstvena molitva: „Bog je velik!“

VI.

Oderan i zapušten sjedi u maloj tamnoj mehani. Odnekuda se zar dočepao koje krajcare, pa ju okreće u rakiju i rum. Lice mu podbuhlo i tamno-crveno, a oči mutne i tupava pogleda. Oderane i izmazane haljine daju još jadniju, još grozniju priliku onomu biću, što se je zavuklo u mračni kut mehane i viče, pentajućim jezikom:

— Daj, još daj!

— Nema, izdiri, nesrećo! okosne se na njega hrapavi glas.

I on još posjedi pa se digne. Isteturao se je na dvor pognutih ledja. Tako je pognut bio. Smucao se je izmedju

oniskih, drvenih dućana. Tko bi išao istom ulicom, malko bi sa strane skrenuo i sažalno pogledao jadnika.

Od časa bi se do časa mašio rukom prama glavi i poturio zamazani, poderani fes. Po tom bi se protro po licu i opet pošao dalje. U jedan put bi stao i zamišljen rek bi gledao, zurio negdje ravno, upravo pred sobom. Stajao bi tako dulje vremena. A onda bi se opet kao prenuo i stresao poput čovjeka, koji osjeća studeno, komu je nešto neugodno. Mahnuo bi rukom od sebe i onda povukao jako po prsima i opet dalje pošao.

To je bio Panto Gjorgjević.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Davno je već izvršena odsuda nad Derviš-agom Halačevićem. Protekla je od tada koja godina. Od Derviš-agine čeljadi više nema nikoga u Sarajevu. Odmah po onoj nesreći iselila mu se žena sa troje djece, pa još živu u Turčiji.

Panto se nije mogao smiriti. Uvijek ga je progonila nemila sablast, koje se je plašio, pred kojom je drhtao. I udario po piću, ne bi li sve smetnuo s uma. Nije mu pomagalo. On onda i još više, dok se sasma ne propi. Napusti posao; sve mu krenu u natrag. Sve o sve pade i ostade, da je mogao o sebi reći: Što je ruha, na meni je, što je kruha, u meni je.

Žena mu je radila najteže poslove, da se prehrani, a napokon ga se sasma okanila. Panto je postao najgora pijanica.

I pijan bi vidjevao pred sobom vješala, a na njima iznakaženo lice Derviš-age Halačevića. A kad bi teturajući došao pred nekadanju kuću svojih aga, tupo bi se iscerio, a s njegovim supjanim smijehom miješali su se iz nekadanjih Halačevića kuća zvukovi ljubavne pjesme, što ju koja plavka prebire nježnim prstićima po glasoviru . . .

Stambulski gost.

S lijeve strane polja gatačkoga uzdiže se strmena vrlet, za koju svakomu putniku zapnu oči. Brdina, s jedne joj strane litica izpravna i ravna kô jednim mahom odsječena, uzvisuje se stotine metara u vis, a ispod nje se u kotlini vidi malo seoce od jedno deset do petnaest kuća. To je selo Kazanci. Kuće proste i malene, a izmedju njih se ističe drveni čardak na tri noge.

U tome je čardaku pred jedno pedeset godina živio stari Mujanin, a uz njega tri mu sina kô tri gorska lava. Dok je stari živio, u čardaku bijaše sve veselo, jer je u sebi stari sačuvao jošte onu staru, veselu i ratobornu ćud Gačana; jelo se i pilo, iz pušaka puškaralo uz gromovito pjevanje:

Šta se ono mučem pijo?
Nit je krato, nit je otimato,
Već za gotov novac kupovato!
Pij! Pij! . . . .

pa iz pušaka zagrmi, da su se brda tresla.

Tako bilo, dok je stari živio. Nu jedva stari vuk pod ledinu, sve zamrlo, pjesme umukle, sve se promijenilo, braća se izdijelila.

Najmladji brat ode glavom po svijetu. Hodio tamo i amo, služio ovdje i ondje, dok se napokon ne doču, da je i pašom postao u Stambulu. Glas o njegovu pašaluku iznenadi cijelo selo, a po tom i obveseli, osobito njegovu braću.

Stariji se brat već odavna spremao, da idje u pohode svome bratu, inače velikomu dostojanstveniku. Jednog ti se jutra naš Tahir naoruža, za pojas zadije dvije male i handžar, torbu na rame, struku preko vrata a džeferdar (pušku) u

desnicu i hajd na put. Kud išao i konak činio, deveti dan stigne u Stambul. Po Stambulu zdujao kô mahnit, dok jedva treći dan napita bratov saraj (dvor). Došav pred vrata nakašlja se, i bez pitanja nahrupi u avliju.

Na avliji ga sustavi vojnik, smrsiv mu turski:

— Dur! Nerè?

Tahir ga mrko pogleda.

— S puta! reče i ode dalje.

Vojnik videći da tu nije šale, a još mu se manje opirati, pozove još dvojicu u pomoć, da ga izjure iz avlije.

Vojnici se skleputaše za tihni čas i počeše nešto romendjati. Tahir se vidje na nevolji i poče šašati oko malih pušaka, što i vojnicima zadade strah, ali se ipak nastojahu mentovati toga delije, te mu rukom pokazivahu vrata. Nu za to kao da Tahir ne maraše, jer htjede i dalje.

Vojnici se uzvikaše:

— Deli, vur!

I zbilja, ne bi bilo bez sijaseta (zla), da po sreći paša ne prispje i svemu učini kraj.

Na prvi se mah i paša zabezeknu, al prepoznav brata, smrsi nešto na vojnike, na što se oni udaljiše, a paša pristupi bratu.

Opaziv ga Tahir svega u zlatu i gdje ga prate dva časnika, mal da se ne zgranu. Da bi se bratu što pristojniji pokazao, poleće pašinoj ruci. Ali stara je riječ: nije krv voda. Paša mu se ne dade poljubiti u ruku, nego ga ogrli i poljubi u čelo. Tahir ganut bratskim cjelovom jedva ispenta:

— Kako si, brate?

Paša ga uze izpod ruke i ode s njim u konak.

Tahir je uz pašu sitno koracao po mermer-hajatu, bojeći se, da mu se opanak ne sklizne. Stepenice, koje su s mermer-hajata vodile na tavan, bijahu prostrte uskim

sagom. Tahir je za bratom stupao, držeći džeferdar, da o što nekucne.

Taman na gornju stepenicu — ali gdje je sreće, tu je i nesreće. Tahiru zape kljun od opanka za resu od saga i — truh na nos. Opet skoči kao zec. Paša se jedva susprezao od smijeha, dok ne reče nešto časniku. Časnik poskoči i otvori vrata od ćoška.

Ćošak bijaše uredjen, da ne možeš ljepše i prostrt velikim perzijskim sagom, naokolo kadifli (baršun) šilteti (prostirka) i bruseli (od platna iz Bruse) jastuci. Na sredini ćoška visio činski svjetionik, s kojega je tetrejisalo stotine tetrejika (vrpca). U dno ćoška željezna peć. Po rafovima (policama) se okitilo razno srebreno i zlatno posudje, a o srgu* visile na katove haljine.

Čitav taj sjaj ne začudi Tahira, al jest nešto drugo, što mu je odmah s praga upalo u oči, i kan da mu dalje nije dalo: raznoliko oružje. Male puške srmali pača,** handžari u zlatnu pjenu zamočeni, pa duge sadefom (slonova kost) izvezene šešane (puška), ljute demiskije, srmali fišek — ćese;*** — sve je to Tahira tako zanijelo, da je ko nijem na pragu stajao.

Paša ga uze za ruku i uvede u ćošak. Pokaže mu da sjedne, ali Tahir prije pristupi oružju i dohvativ jednu šešanu reče:

— Dobre puste šare! Boža vjera, može ubit vuka na petstotin aršina!

Paša se osmijehnu i sjede.

Braća su dugo sjedila i razgovarala se o svemu, a Tahir bratu redom pričao, „šta je na naš kraj“.

U podne paša ode u harem i naredi, da Tahiru izadje ručak.

---

* O što se vješaju odijela.
** Srebrnih glava.
*** Srebrna kesa za patrone.

Do malo otvore se vrata i pokaže se rob s demerlijom (bakrena posuda) od dvanaest suda, a za njim drugi rob i robinja, noseći jedno ledjen (posuda za umivanje) i ibrik (posuda za vodu), da se umije, a drugo mahramu, da otare ruke.

Tahir mahne rukom, da spuste ledjen na pod; priskoči k ledjenu, umije ruke sam, izvadi jagluk (rubac) iza silaha (pripašaj), te se otre, a na robinju prevali okom. Robinjica skok na tavan i prasnu u smijeh.

Rob kô od mramora stajaše podviv ruke, a Tahir-aga pristupi sofri. Opaziv nekoliko sahančića kô konjske ploče, poče otkrivati jedan po jedan.

— Hm!

Pa se okrene robu:

— Što je ovo, bio jadan? Kamo meso?

Rob je živ drhtao, ama ni da bi se makao, a on videći, da ga jadnik ne razumije, skoči na vrata, odavle preko tavana i što bi reko „dva“, on na avlijska vrata. I rob za njim upravo mahnito, da vidi, što će taj delija.

Vika i buka preko tavana, niza stepenice uzbuni cijeli harem. Robovi istrčaše na avliju i ulicu, a robinje se iza zastora smijahu. Paša kô nijem stajaše na tavanu.

Dok je paša tako stajao, a robinje se smjehucale. Tahir je hrlo letio čaršijom, zdujajući na sve strane. I gle! opazi meso. Pristupi pekaru izvadi novac i reče:

— Mjeri pet litara „vitnica!“ (rebara).

Pekar odsiječe a on uze i pojuri niz čaršiju čipkajući i srćući mast, koja se je cjedila niz ruke. Došav u saraj, projuri u konak, ne mareći za djavolji smijeh robinja.

Palo veče. Tahir izuje opanke i s bratom klanja ahšam. Paša po tome u harem, a Tahir-aga sjede da večera, ali po svome ćeifu. Kad je bilo po jaciji (zapad sunca), robovi prostru postelju za Tahira. Kad se povrati od paše iz harema, jer bijaše otišao po večeri tamo, zateče tu svu pripravu. Tahir se nasmija i maknu robu da idje.

Videći rob očito, da to Tahiru nije po volji, privuče se uz vrata i stade žmiriti na ključanicu. Naš ti Tahir obu opanke, torbu pod glavu, prigrli džeferdar, cijev mu izmedju nogu, struku preko sebe i Jallah! reče, pa se izvali.

Rob mal da se ne svali od smijeha.

Tahir je spavao kao zaklan. U neko doba noći usnije strašan san. Zblane se, skoči na noge i pograbiv džeferdar istrči na tavan i poviče:

— Ha-ha-ha-a-a! — i to sve uzdizući glasom. — Vazda! (Čuj!) Mato Lojeviću, oćeraše Crnogorci plijen ispod Samobora, — oćeraše, ha-ha-ha . . . .

I gruh! . . . zadimi iz džeferdara, koji stiže još odzvanjajući viku Tahirovu. Zrno zazviždi kroz noćnu tminu.

Hajka i pucanj razlijegao se po noćnoj tišini tako, da su mnogi pašini susjedi poustajali, a i stražari se počeše kupiti oko pašinih vrata.

Robovi i robinje od straha navukoše na glave ćebeta.

Paša sav držćući doleti bratu i upita ga:

— Šta je, za Boga, šta ti je? Nijesi zar poludio?

— Ta nije ništa! Usnu mi se, da Crnogorci prezajmiše plijen ispod Samobora.

Paša ne znajući, šta bi sad u gluho doba, uprati brata u odaju, a on se vrati u harem.

* * *

Sutra u jutro paša dozove brata k sebi.

— Brate! kaže mu. Ovdje za tebe nije stanje, već što hoćeš da ti dam, pa hajde doma!

— Hoću, da mi i ne veliš. Jer Božja ti je vjera, da ti ovdje ne bi ostao za cijeli Stambul! Daj mi samo

*

onoliko novaca, da mogu namjestiti džamiju u Kazance. Ja ti više ne ištem.

Paša jedva dočeka i da mu pare, Tahir s njima u torbu i put pod noge.

Došav u Kazance, zbilja sazida džamiju s malom munarom, koja je zajedno sa cijelim selom godine 1876. izgorjela od crnogorske ruke. Podrtine te džamije još i danas sjećaju na stambulskoga gosta. Tahira Mujanina, spominjući nam uz to, da je nekad bio na svijetu Tahir Mujanin, prosti seljak, ali koji je nada sve znao ljubit bar — svoje rodjeno mjesto . . . .

Pravedan sud.

Godine su na desetke prošle — kad uzmeš pravo, nije davno ni bilo, kad je iz Stoca „kule svoje“ kao vezir drmao čitavom Hercegovinom Ali paša Rizvanbegović. Još su živi ljudi, živa knjiga nedavnih vremena, koji su pod njim bili, vidjevali ga i s njime govorili.

Nu on nije stalno stanovao samo u Stocu, bivovao je i u Mostaru, a i u svojim dvorovima, danas skoro ruševini na Buni. Lijepa ravnica, zelena, okićena jablanima, vrbama i svakom drugom Božijom milosti, a sred te kite cvijeća dižu se ponosni bijeli zidovi paše i vezira hercegovačkog Stočevića. Tu on nastava u tople, najljepše dane godine, dok u trganje, odmah iza trganja ne prijedje u Mostar. O njemu kazuju da je bio dobar a i nasilan čovjek, al barem za vrijeme stanovanja na Buni bio je, kao i drugi ljudi, od kosti i mesa, pa je po tom

moralo u njemu da bude i srca i duše. Najmilije mu je bilo na Buni sud suditi pod vedrim nebom na zelenju a u hladu vitogranih i krošnjatih vrba.

Upravo u vrijeme kad je Ali paša Stočević bio na Buni, nekako u kolovozu ili rujnu, jaši čovjek, seljak je, iz Mostara prama Blatu. Goloruk i uljećen, uz to i raspas, zadio kamiš za vrat, a šipkom omahuje oko sebe i kad i kad ošine konja.

Dan vruć, Božiji zvjezdan peče kô hoćeš, a konj i konjanik u znoju.

Natežući se po vrućini prispije k Ličtici. Voda malo doduše opala, al opet je ima te se cakli prema suncu kô čitav red zlatne trave. Čovjek skrenu s puta, natjera konja u vodu, da ga napoji. Al konj ne će skraja, već zadje u sredinu, na podublje mjesto. Polovica mu se duga repa zanijela niz vodu, te se treperi i vijuga kao kita zmijina. Nekoliko puta prikloni glavu vodom koljenima, te poče da pije — cijedi — cijedi— — nikada stati.

Oni još u vodi, kad putem natjera konja krupau čovjek, pod pazuhu zagrnutih rukava od košulje pod pusatom (oružje). Čim vidje onoga, poteže pušku, pa će reći:

— Sjaši, vlaše, s konja!

— Prodji se aga vraga! Kud ću u vodu, a uz to šantav?

— A jok! Vidiš li pušku? Sjaši!

— E, bome, nije druge. Puška vjerna, a puška je djavo lajavica. U tren oka skoči vlah s konja u vodu, nakrivio se na konja, a voda mu do iznad koljena.

— Uzjaši!

Vlah uzjaha.

— Opet sjaši! — a puška sve jednako zijeva.

Seljak maše glavom prema puščanoj cijevi, al opet sjaha.

— Opet uzjaši!

On opet uzjaha. a konj se vrti po vodi.

— I opet sjaši! grmi oružani čovjek.

Sve je to bilo do tri puta. Kad bi šala svršena, kavaz krenu dalje svojim putem, a za njim se ogleda seljak:

— Znam te, turčine, i upamtit ću te!

To je bio Ibrahim aga Kavazbaša, vodja tjelesne straže paše Stočevića, čovjek vrlo odurne naravi i žestoke krvi, koji je svojim nepravednim djelima i postupanjem — dakako bez dozvole Ali pašine — dosta i skoro najviše doprinio, te se o Ali paši svojevremeno vrlo rdjavo sudilo, a u istinu Ali paša je bio i otac i majka svakome svome bez razlike vjere, dok su njegovi kavazi bili siledžije. — O Ibrahim agi Kavazbaši govori kršten i nekršten, što se veli, turčin i djavurin, jer je Ibrahim aga bio svakomu zločest i opak.

— Vidi djavola! rondja seljak, dok mu se iz šalvara (hlaća) cijedila voda niz konja. A ma lahko mu je bilo dok sam ja raspas, bez ičega. Već ga ja poznam, kazat ću ga mome agi, aga će sve za me učiniti. Agi će biti teško, kao da je sa njime ovo poradio.

I potjera konja.

Kroz nekoliko dana naljeze opet tuda s poslom u Mostar. Dok tu obavio, što je imao, odmah došanta svome agi. Aga bio mlad čovjek, stasit, crna brka, crna oka, a u široka mu se pleća svio perčin od crne kose.

— E, Cvitane! Koja sreća?

— Ama, aga, nije baš sreća, već ću ti nešto da ti se potužim! pa ni pet, ni šest, već otrže odmah, da mu pripovijeda, što je s njime Kavazbaša poradio na Lištici. — Pa eto, aga, upravo sam došao, da ti kažem, šta se radi s rajom bez izuma (dozvola) Ala pašina. Nego mi reci, što da uradim?

— A moj Cvitane, medjer (vjere mi) si baš lud, što to pitaš? Jer ne nosiš sobom što oružja? Ako nemaš, ja ću ti dati onu moju kremenjaču, uvijek je sa sobom nosaj, pa se, vallah, ne boj, dok sam ti ja živ i dok je vezir Alipaša Rizvanbegović. Šta ti je Kavazbaša učinio, da ga tužimo paši, paša bi te ispsovao, što si bio bez oružja, i što se branio nijesi od zuluma (nasilje), nego bit će najbolje, da i ti vrebaš na Kavazbašu, pa da mu učiniš isto, što i on tebi.

I zbilja, Cvitan ponese sobom pušku. Digao glavu — šta? — čitav je svijet njegov. Od sada gdje on, tu i puška.

Jedva dvadeset trideset dana od te zgode prošlo, kad se Cvitan nadje na Blatu. Brat mu tamo bio bolestan, pa valja da pošao, da ga malo obidje.

Al vidi čudnovat slučaj! Cvitan uz Lištiču jaši, a vidi Kavazbašu, gdje je zagazio, te napaja konja. Ovaj put na Kavazbaši ni džeferdara (velika puška), ni male puške, samo handžar za pasom, a u Cvitana nabita kremenjača. Cvitan ustavi konja, namjesti pušku pa reče Kavazbaši:

— Sjaši, turčine!

— Šta, vlaše, kome ti to veliš?

— Sjaši i šuti, u mene je puška, vidiš li je?

— Ama jesi li ti . . . .

— Ama ni riječi više — sjaši:

I zaista sjaha.

— Uzjaši! — te s njime učini i on tri puta dolje i gore, pa se razmitiše.

Kavazbaša ode ljut kao grom, a još ga gore i više ljutilo, što je vlah otišao uz polje ni ne okrenuv se ni jednom, da li ga on goni. Ne htjede na svoju dalje voziti, već će uput Ali paši, da mu se potuži, kako mu je taj i taj vlah to i to učinio.

— E, neka vjera i Bog! Andan sani — to je Ali pašina poštapica — ne bio ti njega rezil (napastovao) činiti

prije! ali ću beli (zaista) dozvati i njega u ponedjeljak, pa ćete ovdje preda mnom biti murafa (rasprava).

Cvitan je od drugih naćukao, da ga Kavazbaša tužio Ali paši: kuku i pomagaj, sada iz zla u gore! Nu rječ je, da više glava više znade, pa on smjesta agi u Mostar, da mu kaže hal i ahval (stanje i prituga). Agu nadje u kahvi, gdje sjedi i razgovara se s Alimpašinim terzibašom Nikom.

— Aga, ako Boga znadeš, čuj što se dogodi! — pa mu kaza sve i — što je najgore, da ga je Kavazbaša tužio Ali paši.

— Ti se neboj sinak ništa! reče mu terzibaša Niko. — Kad bude dan da idješ pred pašu, dodji s puškom i upravo vas onaki, kakav si bio kad si Kavazbašu natjero u vodu. Ja dobro poznam pašu, njemu su dragi ljudi od srca!

— E tako uradi — nadometnu aga — a i ja ću gledati, da sidjem na Bunu, da vidim što će biti.

Svanuo ponedjeljak lijep, sjajan. Nebo vedro kô hoćeš, sunce odskočilo i ispreplelo svoje zrake po sivu stijenju i zelenilu. Na Buni se pred pašinim dvorom skupilo svijeta, dok eto ti u neke izadje i Ali paša sa svojom tjelesnom stražom i pade u gustinu vrba i maslina. Po travi prostrta džada (put), na njoj prikriven stolac i na njemu sjedi Alipaša, gospodar Hercegovine.

Njemu sa strane oružani ljudi, a ostali se poredali s lijeva i desna, pa se to oteglo na daleko.

Ljudi prilaze sredinom jedan po jedan, paša ih pita, što je kome krivo, oni kažu, te im se onda odkroji sud.

Pridje i Kavazbaša i s njime Cvitan, šantav, a pušku preko ramena: na Kavazbaši nema ništa. Paša ih upita, što imadu oni.

Kavazbaša otrze kazivati, kako ga je onaj vlah natjerao da s konja skače u vodu.

— Je li tako, rajo?

— Jest, pašo! odvrati Cvitan paši; ama nije sve kazao, pa uze Cvitan od početka da kazuje sve po redu.

— Dobro si učinio, andan sani! pohvali vezir Cvitana. I drugi put tako učini, take ja trebam raje; a ne dam da i ko gajri hak (na pravdi Boga) napada moju raju. — Hajde, Hafize! okrene se sinu, podaj Cvitanu bakšiš (dar)!

Hafiz turi Cvitanu u ruku žutu medžidiju (desetaču).

Svakog je Hercegovca zvao i smatrao svojim čovjekom, pa je htio da svima dobro čini. Zasadio Bunu i okolicu Stoca; — unio maslinu, podigao mlinice i pilane, a u bubi i svili uvidjao najbolju zaradu i prihod svojim ljudima; pa se time počeo najviše da brine.

Nu Omer paša učini svemu kraj.

U vinogradu.

Salihagin vinograd bio je jedan od najljepših u mahali, a bio je od dvadeset motika. Trs sve jedan do drugoga ljepši, grožđje da ljepšega nije moglo biti.

Grožđje je već zorilo — a Salih-aga nije mogao propustiti, da ne ode u svoj vinograd. Čisto mu srce raste, kad se po njemu ogleda. Najvolio bi zaći u nj u jutro, kad no još rosa odsijeva s lišća u prvo sunce. Zavirivao bi u svaki trs, ogledavao se za punim, jedrim grozdovima, ni nemajuć kada da svrne okom ja l na trešnju, ja l na smokvu, zerdeliju ili prasku. Hiljadu ti medenih smokava uzalud — njemu je srce rastlo gledajući lozin plod.

Grožđje već dozrelo, primicalo se je vrijeme i trganju.

Nu Salih-aga zapazi nešto. Kako je već poznavao, gdje mu koji grozd stoji, vidio je, da mu netko dolazi i kreće u vinograd.

— Dina mi . . . .

Zamahnuo bi on glavom sumnjivo i sažeo se bliže zemlji. Razgrći, premeći — i zbilja, trgani grozdovi, polomljene loze, iskidano lišće, a vide se i tragovi od stopa.

On sada uzme bolje paziti — ama sve jedno, svaki dan opazi nove svježe tragove.

— Moram ga uhvatiti! zaprijeti se on.

— Napokon — napokon jednoga dana zaputi se ranije, nego li ikada prije. Jako (istom) svanulo, do sunca još dosta, nu vrlo vidno. Salih-aga lagano udario uz put, odbijajući dimove iz jaseminova čibuka. Glavom malko pognuo, rukom omahuje, a o bedri mu kucuka duhankesa od crvene čohe.

Put do njegova vinograda bio je uzbrdit, a dosta visoko i gusto obrastao dračom, divljom ružom i drijenom. Taman on u vrh ravno pred svojim vinogradom, i ispravi glavu, da se preko drače i kupine razgleda po njemu.

Oču, gdje nešto šuška.

Prebaci on očima i tamo i amo — kad li ima što i vidjeti! Tri čovjeka oklopila po trsovima i trgaju kao za okladu. Uza svakoga po oveći sepet. Hotijaše u prvi mah da se razviče iza svih naramicama, nu kao da se predomisli. Strese ramenima, kimnu glavom, hitro primače i odmače čibuk od usta — i pognute glave stupi u vinograd. Pomalo se ogledavao i na jednu i na drugu stranu, al ravno uperio prama onoj trojici, što su onako uranili u trganje. Hodao je tako polako i vješto, da ga trgači nisu u prvi mah ni opazili. Oni se zabavili o svom poslu. Tek kad je bio prilično blizu njih, nakašlja se glasno, da su ga mogli čuti.

Oni se okrenuše u pola posla i preplašeno se zgledaju. Lovili su oko sebe očima kao zecevi, kako bi mogli pobjeći — nu Salih-aga im domahnu čibukom.

— Ništa, ništa — dete vi kao i u svomu! — prijazno im reče i kad je bio već kod njih, nazva im dobro jutro, što se prijaznije može pomisliti.

Rani se nezvani gostovi zablenuto i kao preplašeno zagledali u Salih-agu, pa ne znadu ni obijeliti.

— Ma ništa, ljudi, berite vi! — hrabrio ih je Salih-aga i svakomu se pojedinomu javio imenom. Svu trojicu je poznavao i oni njega: dvojica su bili turci, a treći ciganin.

— A, zar nije lijepo grožđje? Dete samo! A onamo — onamo je ljepše! — kazivao im je Salih-aga i sam pošao brati za njih i mećao im u sepete. Dotle je o smokvu oslonio čibuk. — Vidite, da ste pametni, vi biste mogli svako jutro doći i nabrati — ta ja komu ću pomoći, ako ne svojoj braći!

Na jednom se Salih-aga ispravi i podje pod trešnjevo drvo.

— Mujo i ti Maho — nudete ovamo! zovnu dvojicu k sebi.

I Mujo i Maho uput i ravno k njemu.

— Šta je?

— I pitate! Jeste li ljudi ili djeca? — Ja vam se ne mogu načuditi! Vi ste mi braća turci, pa u svako doba bujrum (izvoli!), vinograd vam je otvoren. Ali kako morete s jednim ciganinom! Turci pa s ciganinom!!

— Ja šta bismo?

— Imate li pameti? Šta će vam on — zar nemate šaka, pa po njemu? Nije on vama ravan — udarite ciganina!

I Mujo i Maho se okrenuše i kao na zapovijed udri šakama po ciganinu. Ciganin se previja i jauče, pijesti

padaju i gnječe ga, kao kad se bačva nabija — — dok ciganin ne uhvati zgodu i nogama vatru, kao da ga vile nose. Ni da bi se okrenuo, već samo što se kadikad opipne po ledjima.

— Tako, pas ga okotio — gdje će ciganin s turcima! dahnu zadovoljno Salih-aga — Berite vi sada!

I on sam poče ponovno pomagati i Muji i Mahi, koji se probirući grožđje jedan od drugoga razmakoše. Salih-aga je stupao uz Mahu i kazivao mu čibukom, gdje je koji grozd ljepši.

— Vallahi — znaš šta, Maho? Drag si mi kao i brat i vazda mi dobro došao. Čestit si i valjan — Mujo ti nije ni izdaleka dorastao. Hrdja i lola, niti je meni drag, niti je uza te pristao. De ti, ne budi lud, zatjeraj ga — pa onda dolazi sam, kako ti se i pristoji. Što je moje, neka ti je otvoreno kao i tvoje — pa za što da on nosi, što bi tvoje moralo biti? A a?

Salih-aga mu je govorio potiho, pouzdano i na takav način, da je Maho bijesno ošinuo Muju očima.

— Pravo veliš, Salih-aga! — stisnu Maho šake i obori se na Muju.

Stade Muje pomaganja, savija se i previja. Hoće, da se na Mahu izvrne, nu ne može. Maho je bio pojači.

— Ajao, hrzusine! (kradljivče) — izmače napokon Mujo i jedva živ iznese glavu.

— Tako, tako! — hvalio je Salih-aga Mahu i s rukom od straga išao prama njemu. — Tako valja — a ti sad beri lijepo sam. Moreš ponijeti sve tri krošnje. Na, — privuče mu Salih-aga jednu krošnju — u ovu more još dosta stati, napuni ju!

Maho se sage nad trsove, a Salih-aga za njim. Sve nešto mjeri očima po Mahi.

Maho uprav da će za grozd — kad li Salih-aga izvrnu štapom iza ledja po Mahi. Udri — udri

— — i po glavi i po ledjima, da se je Maho oborio na zemlju. Salih-aga ne prestaje, već hvata gdje stigne.

— Tako li, lopove, u tudji vinograd! Ti li si mi turčin! Još neka te i jednom samo zatečem — zadajem ti tvrdu vjeru, da se ne ćeš živ maknuti odavle — a sada izdiri!

Maho je bio izprebijan na pasje ime — jedva se odvukao iz vinograda.

Kad Salih-aga ostade sam, slatko se u sebi nasmija. Ta i ima za što: na lijep način odbio nezvane goste, koji mu ostaviše tri krošnje pune najizabranijega grožđja. Imat će šta ponijeti doma, ma da se nije sam mučio.

Sadržaj.

	Strana
Trule dubine. (Štampane u „Viencu“ 1895.)	5
Iselio se	31
Tko pod bratom jamu kopa, sam će u nju upasti	50
Stambulski gost	63
Pravedan sud	68
U vinogradu	73

Cijena knjigama,

koje je izdalo književno društvo sv. Jeronima, a mogu se još kupiti u Dubrovniku kod Pretnera, na Rijeci kod P. Balbi, u Senju kod Devčića i dr. i I. Hreljanovića, u Spljetu kod Morpurga, u Varaždinu kod Štiflera i Štreihera, u Križevcu kod Neuberga, u Zagrebu kod odbora, u kući društvenoj, Trenkova ulica br. 14, u knjižari Dioničke tiskare (jugoslav. akademije), u knjižari Kugli i Deutsch, u sv[illegible] žari Rob. Auera, u knjižari Strmeckia, Ivančića i Hribara, u [illegible] viću kod Ante Nikolacza, trgovca.

Životinje. Diel III. i IV. Napisao prof. Šebišanović. (Sa sl.) 2[illegible]
Životinje. Diel V., VI., VII. i VIII. Napisao D. Trstenjak. (Sa s[illegible]
Životi svetaca i svetica Božjih. Napisao dr. Fr. Iveković. Za [illegible] lipanj do prosinca. 20 nč. svaki svezak.
Prirodni zakonik za svakoga. Svjetlarstvo. Od dra. B. Šuleka. [illegible]
Mijat Briguša, pripovijest za puk. Napisao Drag. Stražimir. (Sa 2 sl.) 20 nč.
Pripovijesti iz povjesti hrv. iz okolice križevačke. Od D. Ferkića. 10 nč.
Ratarstvo za puk. Napisao Drag. Stražimir. 20 nč.
Večernji razgovori o sv. obredih kat. crkve. Napisao Gj. Šimončić. 10 nč.
Govedarstvo. Napisao M. Kučenjak. 20 nč.
Opis zemalja, u kojih obitavaju Hrvati. Od Vj. Klaića. I., II., III. Po 20 nč.
Voćarstvo za puk. Napisao Fr. Kuralt. (Sa slikami.) 20 nč.
Domaća perad ili živad. Priredio Andrija Hajdinjak. 15 nč.
Vjekopis biskupa tršćanskoga **Dobrile.** Od Cvj. Rubetića. 15 nč.
Supruga (žena) **prava kršćanka.** Za puk napisao Isidor F. Paulić. 15 nč.
Nauk o domaćem uzgoju. Napisao Ferdo Filipašić. 20 nč.
Krmadarstvo ili kako valja svinje gojiti. Napisao Nikola Vežić. 10 nč.
Kovačeva Barica. Seoska pripovijest. Napisao Dragutin Lihl. 20 nč.
Pripovijesti iz hrvatske povjesti. Od Vj. Klaića. I., II. i III., po 25 nč.
Svilogojstvo za puk. Napisao Stjepan Mažuranić. (Sa 23 sl.) 15 nč.
Živinski liečnik. Napisao Ivan Jagić. (Sa 9 sl.) 30 nč.
Stolna crkva u Djakovu. (Sa 3 slike.) 1 for.
Pripovijetke za puk Lava N. Tolstoga. I. i II. sv., svaki 20 nč.
Zbirka korisnih pouka u kućanstvu i gospodarstvu. Priredio Ivan Krst. Cerovski. 30 nč.
Dobro diete. Dobar mladić. Dobar muž. Od Cvjetka Grubera. 30 nč.
Grof Borovački. Pripovijest od J. Zorića. 50 nč.
O pristojnom ponašanju i o čistoći. Za puk napisao J. Kotarski. 15 nč.
Opis naše zemlje ili crte iz obćega zemljopisa. Sastavio Lovro Matagić. (Sa 12 slika.) 30 nč.
Naši svagdašnji griesi. Napisao Ivan Filakovac. 20 nč.
Pčelarenje sa pokretnim saćem. Napisao Kvirin Broz. (Sa sl.) 30 nč.
Jagica i Mijo. Slika iz seoskoga i obrtničkoga života. Od J. Zorića. 40 nč.
Pobožna duša. Napisao I. K. Pagani. Preveo Stjepan Korenić. 40 nč.
Fabiola ili drevni kršćani. Od I. Gojtana. 15 nč.
Molitvenik za hrvatski puk. Od Kanižlića. Nevezan 1 for.
Segregacija u Jurjevici. Pučka pripovijest od J. Zorića. 30 nč.
Ljučba za puk po Vertovcu. Priredio L. Matagić. 35 nč.
Čovjek od rodjenja do ženitbe i II. sv. od ženitbe do smrti. Po Albanu Stolcu priredio Stjepan Korenić. Svaki 15 nč.
Život g. Isusa Krista. Od nadb. J. Stadlera. Knj. I., II. i III. po 40 nč
Majstor Adam. Pripovijetka od V. Novaka. 25 nč.
Vračara Klara. Od I. Lepušića. 30 nč.
Štitite životinje. 10 nč.
Okovi. Napisala Milena S. Pokupska. 30 nč.
Magnetizam i elektricitet. Napisao Oton Kučera. (Sa 43 sl.) 25 nč.